

Έκδοση: 1η

Εβδ. 3: Η ακμή της προσωκρατικής φιλοσοφίας

Βασίλης Κάλφας

Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία:
Από τον Θαλή στον Αριστοτέλη

© Mathesis POWERED BY OPENedX

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ & ΕΡΕΥΝΑΣ

Με δωρεά από το

ΙΣΝ / SNF

ΙΔΡΥΜΑ ΣΤΑΥΡΟΣ ΝΙΑΡΧΟΣ
STAVROS NIARCHOS
FOUNDATION

Περιεχόμενα

Διδάσκων.....	3
Συντελεστές.....	3
3: Η ακμή της προσωκρατικής φιλοσοφίας.....	4
3.1: Ηράκλειτος-Παρμενίδης.....	4
V3.1.1 Η απόσταση του φιλοσόφου από το πλήθος και την παράδοση (14').....	4
V3.1.2 Ηράκλειτος και ροή (9')-.....	8
V3.1.3 Αρμονία, Δίκη, Λόγος (10 ').....	11
V3.1.4 Παρμενίδης: αίσθηση και νόηση (12').....	14
V3.1.5 Το εόν και η αρχή της ταυτότητας (9').....	17
V3.1.6 Η πρόκληση του Παρμενίδη (4').....	19
3.2: Οι τελευταίοι Προσωκρατικοί.....	20
V3.2.1 Απάντηση στον Παρμενίδη. Η σύγκριση και η διάκριση (13').....	20
V3.2.2 Εμπεδοκλής, Αναξαγόρας – τα στοιχεία (9').....	23
V3.2.3 Εμπεδοκλής, Αναξαγόρας – οι κοσμικές δυνάμεις (6').....	25
V3.2.4 Λεύκιππος, Δημόκριτος: η ατομική θεωρία (10').....	27
V3.2.5 Κοσμικές δυνάμεις: το επίτευγμα του Δημόκριτου (11').....	29

Διδάσκων

Ο κ. Β. Κάλφας είναι επιστημονικός υπεύθυνος της μετάφρασης των απάντων του Αριστοτέλη από τις εκδόσεις Νήσος και το ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος, και της συλλογικής ψηφιακής εγκυκλοπαίδειας «Πλάτων» από το ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού. Διευθύνει τη σειρά «Οι πλατωνικοί διάλογοι» στις εκδόσεις Εστία.

Έχει δημοσιεύσει τα βιβλία:

Επιστημονική Πρόοδος και Ορθολογικότητα: Προς μια ρεαλιστική Ανασυγκρότηση της Σύγχρονης Επιστημολογίας, Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1983. 2η έκδοση, Νήσος, Αθήνα 1998.

(με τον Μ.Ζ. Κοππιδάκη και τον Δ. Κυρτάτα) Τα Εσόμενα: Η αγωνία της πρόγνωσης στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1990. 2η έκδοση 1999.

Πλάτων «Τίμαιος», Πόλις, Αθήνα 1995. 2η Εστία 2013.

Αριστοτέλης «Περί φύσεως (Φυσικά 2ο βιβλίο)», Πόλις, Αθήνα 1999.

Φιλοσοφία και επιστήμη στην Αρχαία Ελλάδα, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2005.

(με τον Γ. Ζωγραφίδη) Αρχαίοι Έλληνες Φιλόσοφοι, Ίδρυμα Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2006.

Αριστοτέλης, «Μετά τα φυσικά. βιβλίο Α», Πόλις, Αθήνα 2009.

Αριστοτέλης, «Περί γενέσεως και φθοράς», Νήσος, Αθήνα 2011.

Αριστοτέλης, «Φυσικά», Νήσος, Αθήνα 2015.

Η φιλοσοφία του Αριστοτέλη. Εισαγωγή και ανθολόγιο κειμένων.

Κάντε κλικ εδώ <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/683>

Συντελεστές

Βιντεοσκόπηση: Χρήστος Τσουνής

Μοντάζ: Νίκος Γκικόπουλος, Δημήτρης Αγγελάκης.

Η βιντεοσκόπηση έγινε τον Ιούλιο του 2016 στο στούντιο του *Mathesis* στην Αθήνα.

3: Η ακμή της προσωκρατικής φιλοσοφίας

3.1: Ηράκλειτος-Παρμενίδης

V3.1.1 Η απόσταση του φιλοσόφου από το πλήθος και την παράδοση (14')

https://youtu.be/ZXm9oY_gVjE

απομαγνητοφώνηση aspi / αντιπαραβολή mariaaggeliki9

4

Στην τρίτη βδομάδα των μαθημάτων, θα ολοκληρώσουμε την διαδρομή μας στην προσωκρατική φιλοσοφία, πράγμα που σημαίνει ότι θα πάμε λίγο πιο γρήγορα πια και θα κάνουμε και κάποιες ομαδοποιήσεις, ίσως λίγο αναγκαστικές, ίσως και ουσιαστικές. Θα δούμε δηλαδή τον Ηράκλειτο και τον Παρμενίδα στον διάλογό τους, τον υποτιθέμενο, σαν μια ενότητα και στην συνέχεια τους τελευταίους προσωκρατικούς, επίσης σαν μια ενότητα, δηλαδή τον Εμπεδοκλή, τον Αναξαγόρα και τον Δημόκριτο. Αυτές οι συσχετίσεις δεν είναι αυθαίρετες.

Έχουμε φτάσει στο τέλος του 6ου αιώνα στις αρχές του 5ου, μιλήσαμε για τον τρόπο εκφοράς της φιλοσοφίας, ότι βαθμιαία περνάμε από την προφορικότητα στην γραφή και νομίζω ότι υπάρχουν αρκετές ενδείξεις πια, ότι κάποιοι φιλόσοφοι επικοινωνούν μεταξύ τους, όχι με άμεση προσωπική επαφή, αλλά ότι τα κείμενα, τα γραπτά κείμενα του ενός διαβάζονται από κάποιον άλλον και έτσι δημιουργείται αυτή η συνέχεια και ο διάλογος, που νομίζω ότι είναι ουσιαστικό χαρακτηριστικό της φιλοσοφίας. Η φιλοσοφία είναι κυρίως συνέχεια, ο ένας φιλόσοφος χτίζει επάνω στο υλικό που του προσφέρει ο προηγούμενος, παρά προτείνει κάτι εντελώς καινούριο· κάποιες τομές, βέβαια, υπάρχουν και αυτές θα προσπαθήσουμε να τις επισημάνουμε, αλλά νομίζω το βασικό χαρακτηριστικό είναι η συνέχεια.

Ηράκλειτος και Παρμενίδης, συνήθως, τους θεωρούμε άκρα αντίθετα και ως ένα βαθμό είναι άκρα αντίθετα, αν σκεφτεί κανένας, ότι η επιγραμματική περιγραφή τους είναι ότι ο ένας είναι φιλόσοφος της διαρκούς ροής, της μεταβολής, ο Ηράκλειτος και ο Παρμενίδης φτάνει στο εντελώς άλλο άκρο, είναι ο φιλόσοφος της απόλυτης ακινησίας· αυτό ισχύει και θα το δούμε, θα το συζητήσουμε, θα το αναλύσουμε. Συνήθως όμως παραβλέπουμε αρκετά κοινά στοιχεία που υπάρχουν ανάμεσα στους δύο, και το πιο εμφανές, το πρώτο, είναι ότι είναι βασικά σύγχρονοι. Δεν ξέρουμε ποιος προηγείται και ποιος έπεται, η τοποθέτησή τους θα ήταν ακριβώς στην αρχή του 5ου αιώνα, λειτουργούν σε διαφορετικό μέρος του κόσμου, στην Έφεσο της Ιωνίας ο Ηράκλειτος, στην Ελέα της νότιας Ιταλίας ο Παρμενίδης· άρα το πιο πιθανό, δεν έχουν έρθει ποτέ σε επαφή άμεση μεταξύ τους, αλλά εφόσον γράφουν ίδια εποχή και έχουν ως προηγούμενα όλα όσα αναλύσαμε, δηλαδή την ιωνική παράδοση αφενός και την πυθαγόρεια αφετέρου, λογικό είναι να έχουν επηρεαστεί από αυτά που προηγήθηκαν.

Το κοινό χαρακτηριστικό τους νομίζω ότι είναι μια απόσταση απέναντι στο πλήθος· και ο ένας και ο άλλος μιλάνε με έναν λόγο δογματικό, μια μορφή αποκάλυψης αλήθειας, η οποία για να γίνει κατανοητή προϋποθέτει την απαλλαγή των ανθρώπων από τις προκαταλήψεις τους. Στον Ηράκλειτο θα γίνει ευθεία επίθεση κατά της παράδοσης, ενώ στον Παρμενίδα, που είναι πιο αφαιρετικός, θα 'ναι μια απόρριψη του δρόμου της εμπειρίας. Στον Παρμενίδα πρωτοεμφανίζεται η διάκριση αίσθησης και νόησης, που θα γίνει χαρακτηριστική στην μετέπειτα φιλοσοφία. Και οι δυο, λοιπόν, τοποθετούνται απέναντι στο πλήθος, δεν προσπαθούν να πάρουν μαζί τους αναγνώστες ή τους ακροατές τους, αλλά να τους αποθαρρύνουν κατά κάποιο τρόπο. Να λειτουργήσουν οι ίδιοι οι ακροατές και οι αναγνώστες με έναν τρόπο καθαρτικό, να απαλλαγούν, να κάνουν προσπάθεια δηλαδή να απαλλαγούν, από βεβαιώσεις, πεποιθήσεις του κοινού νου, αντιλήψεις που κυκλοφορούν την εποχή τους, έτσι ώστε να προετοιμαστούν για να συλλάβουν

έναν δύσκολο λόγο· και ο ένας και ο άλλος από αυτούς τους φιλοσόφους δεν έχουν καμία σχέση με αυτά που είδαμε ως τώρα.

Η προσπάθεια ερμηνείας και του Ηράκλειτου και του Παρμενίδη είναι μια δύσκολη δουλειά ακόμα και για τον σημερινό αναγνώστη, έχουμε δηλαδή δύο περιπτώσεις φιλοσόφων της προσωκρατικής εποχής που ακόμα στέκονται στα πόδια τους· μάλιστα θα 'λεγε κανένας ότι ο Ηράκλειτος, ειδικά ο Ηράκλειτος και θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε γιατί, είναι ο προσωκρατικός φιλόσοφος που διαβάζεται περισσότερο από όλους, ακόμα και σήμερα. Ο δε Παρμενίδης είναι αυτός που, κατά την γνώμη μου τουλάχιστον, καθόρισε όλη την πορεία της μετέπειτα φιλοσοφίας. Άρα βρισκόμαστε μπροστά σε δύο πολύ σημαντικούς στοχαστές και επιπλέον έχουμε και απ' τους δύο αρκετά κείμενα. Εκεί που μιλούσαμε για το ένα απόσπασμα του Αναξίμανδρου και τα δύο του Αναξίμενη, τώρα πια έχουμε ένα υλικό στα χέρια μας. Δεν είναι τεράστιο, δεν είναι ένα βιβλίο, δεν είναι ένα σύγγραμμα όπως θα 'ναι στον Πλάτωνα και στον Αριστοτέλη, αλλά στον μεν Ηράκλειτο είναι περίπου 130 μικρά αποσπάσματα, λέω περίπου 130 διότι πάντα υπάρχει διαφωνία των ειδικών, ποιο κείμενο είναι γνήσιο απόσπασμα του Ηρακλείτου και ποιο δεν είναι, στον δε Παρμενίδη έχουμε ένα ποίημα, ένα κοσμολογικό ποίημα, που ευτυχώς διασώθηκε, στο πρώτο του τουλάχιστον μέρος, στην ολότητά του και το οποίο μας δίνει πάρα πολλές αφορμές για ανάλυση και σκέψη.

Είναι αρκετά διαφορετικοί στον τρόπο γραφής τους: ο μεν Ηράκλειτος καθιερώνει ένα είδος λόγου αφοριστικού, υπαινικτικού, πεζού λόγου, αλλά ο οποίος διακόπτεται σε σύντομες ρήσεις. Αν θέλουμε να σκεφτούμε τι πρότυπο θα είχε ο Ηράκλειτος στο μυαλό του όταν έγραφε με αυτό τον τρόπο ή δίδασκε με αυτό τον τρόπο, το πιο κοινό, το πιο συγγενές είδος τέτοιου λόγου είναι οι χρησμοί του μαντείου των Δελφών. Είναι δηλαδή ένας χρησμικός λόγος, ο οποίος είναι πάντα υπαινικτικός. Δεν είναι εύκολο να καταλάβεις τι θέλει να πει ο Ηράκλειτος, πολλές φορές άλλα λέει και σε άλλα μας πάει, γι αυτό άλλωστε και στην αρχαιότητα, ήδη από την αρχαιότητα, το προσωνύμιο του Ηράκλειτου το πιο διαδεδομένο είναι ο σκοτεινός φιλόσοφος, δηλαδή ο φιλόσοφος που δεν μπορείς να καταλάβεις εύκολα, τι θέλει να πει. Θα μας δοθεί η ευκαιρία να δούμε ένα-δυο παραδείγματα σκοτεινού λόγου στον Ηράκλειτο.

Ο Παρμενίδης, από την άλλη μεριά, υιοθετεί τον κλασικό δρόμο μετάδοσης της αλήθειας, που έχουμε στα αρχαϊκά χρόνια, δηλαδή την ποίηση και μάλιστα γράφει ένα ποίημα σε δακτυλικό εξάμετρο, δηλαδή με τον ομηρικό τρόπο. Εκεί τα πράγματα γίνονται δύσκολα. Στην αφηρημένη σκέψη του Παρμενίδη: πώς η αφηρημένη σκέψη του Παρμενίδη, μπορεί να ενσωματωθεί σε έναν έμμετρο τρόπο έκφρασης, ο οποίος λίγο-πολύ αναγκαστικά υιοθετεί την ποιητική παράδοση, την ομηρική παράδοση. Θα 'λεγε κανείς ότι πολλές φορές νιώθεις να ασφυκτιά το κείμενο του Παρμενίδη, επειδή μπαίνει σ' αυτά τα καλούπια, αλλά αυτό δεν είναι παράλογο.

Η φιλοσοφία δεν έχει κατακτήσει ακόμα μια δική της γλώσσα. Μιλάμε για τις αρχές του 5ου αιώνα. Ο φιλόσοφος, δηλαδή, όπως και αν ο ίδιος αισθάνεται τον εαυτό του, είναι ελεύθερος να επιλέξει τον τρόπο έκφρασης των θεωριών του. Άλλοι θα υιοθετήσουν την ποίηση, ζητώντας να πάρουν κατά κάποιον τρόπο την θέση των ποιητών, που ήταν οι βασικοί φορείς της αλήθειας, άλλοι θα πάνε προς τον πεζό λόγο, που λογικά αναπτύσσεται, καθώς η Ελλάδα, ο ελλαδικός χώρος, περνάει σε νέες φάσεις οργάνωσης, άλλοι δεν θα γράψουν τίποτα, όπως είδαμε τον Πυθαγόρα και θα δούμε τον Σωκράτη σε λίγο και άλλοι θα επιλέξουν, όπως ο Ηράκλειτος, ένα είδος, το οποίο ούτε ποίηση είναι, ούτε πεζός λόγος ακριβώς είναι, είναι κάτι ενδιάμεσο. Αυτή η διάσταση θα διαρκέσει όλο τον 5ο αιώνα και, αν θέλετε, και τον 4ο αν σκεφτεί κανείς, ότι ξαφνικά ο Πλάτων ή οι πλατωνικοί ή όλοι οι μαθητές του Σωκράτη λίγο-πολύ, επιβάλλουν ως όχημα της φιλοσοφίας τον φιλοσοφικό διάλογο, που είναι μια μορφή θεάτρου, κατά κάποιο τρόπο, ο οποίος δεν υπάρχει στην προηγούμενη παράδοση· και αυτό είναι λοιπόν μια καινοτομία την οποία θα συζητήσουμε όταν φτάσουμε ως εκεί.

Πάμε πάλι στους δύο. Παρά την διαφορετική ιδιοσυγκρασία, προφανώς είναι διαφορετική η

ιδιοσυγκρασία του Ηράκλειτου και του Παρμενίδη, υπάρχουν είπαμε κοινά, το κοινό το βασικό είναι αυτό το σοκ όπου επιβάλλουν με τα γραπτά τους, απέναντι στο μέσο άνθρωπο. Θα διαβάσω κάποια αποσπάσματα· θα δουλέψουμε αρκετά με αποσπάσματα σ' αυτά τα μαθήματα, αυτής της βδομάδας, διότι σας είπα ότι έχουμε κάποιο υλικό, οπότε είναι κρίμα να μην το εκμεταλλευτούμε.

Να δούμε λοιπόν τι λέει ο Ηράκλειτος στον, δυνάμει, αναγνώστη του. Θέλει να καθαρίσει λίγο το έδαφος από τις διαδεδομένες πεποιθήσεις, για παράδειγμα το απόσπασμα 5 του Ηρακλείτου κάνει μια επίθεση, ευθεία επίθεση, στην θρησκευτική πρακτική των συγκαιρινών του, στις τελετουργίες τους και λέει ο Ηράκλειτος¹: "Θέλουν να καθαρθούν και μολύνονται με άλλο αίμα", στη θυσία δηλαδή, "και μπροστά σ' αυτά τα αγάλματα προσεύχονται, όπως θα φλυαρούσε κανείς στο σπίτι του χωρίς να ξέρει τι είναι οι θεοί και τι οι ήρωες" ή στο απόσπασμα 1²: "Οι άνθρωποι δεν ξέρουν τι κάνουν όταν είναι ξύπνιοι, όπως ξεχνούν όσα έκαναν κοιμισμένοι". Απόσπασμα 17³: "Οι πολλοί δεν βασανίζουν το μυαλό τους με αυτά που τους συντυχαίνουν, ούτε κι αν τα μάθουν τα καταλαβαίνουν, αλλά νομίζει ο καθένας ότι κάτι ξέρει". Σε άλλο ύφος, αλλά με τον ίδιο τρόπο ο Παρμενίδης, το απόσπασμα 6⁴: "Γιατί σε κρατώ μακριά από εκείνο το δρόμο, όπου οι θνητοί αδαείς περιφέρονται, δικέφαλοι· γιατί η αδυναμία μες στο στήθος τους κατευθύνει τον περιπλανώμενο νου· κι αυτοί παρασύρονται, κουφοί, αλλά και τυφλοί, έκθαμβοι, ορδές χωρίς κρίση".

Μια παρένθεση: όταν μιλάω για απόσπασμα 17, απόσπασμα 6, χάρις στους φιλόλογους και κυρίως τον Diels, του 19ου αιώνα, τους Γερμανούς, έχουμε εύκολα πια, μια εύκολη παραπομπή στα αποσπάσματα των προσωκρατικών, γιατί τα έχουν αριθμήσει, επομένως θα μιλάμε για το απόσπασμα 17, οποιαδήποτε συλλογή των κειμένων του Ηρακλείτου αν πάτε, αν σε κάποια συλλογή πάτε, σε οποιαδήποτε έκδοση θα βρείτε με αυτήν την αρίθμηση το συγκεκριμένο απόσπασμα. Επομένως, μπορούμε με αυτό τον τρόπο να μιλάμε για κείμενα, παραπέμποντας, σαν μια σελίδα ενός βιβλίου, σε υλικό που δεν έχει σελίδες βιβλίου.

Επομένως: η παράδοση δεν έχει να μας μάθει τίποτα, απ' την μια μεριά (Ηράκλειτος), ούτε η εμπειρία έχει να μας μάθει τίποτα (Παρμενίδης), αλλά ούτε ο κοινός νους γενικά έχει να μας μάθει, η φιλοσοφία είναι ανατροπή του κοινού νου, είναι βήθεμα πίσω από την επιφάνεια των πραγμάτων και με αυτή την έννοια, ως εδώ οι δύο ακολουθούν παράλληλους δρόμους. Ο Ηράκλειτος μάλιστα δεν θα διστάσει να 'ναι πάρα πολύ σκωπτικός για διάσημες μορφές της

¹ «Θέλουν να καθαρθούν και μολύνονται με άλλο αίμα... και μπροστά σ' αυτά τα αγάλματα προσεύχονται, όπως θα φλυαρούσε κανείς στο σπίτι του χωρίς να ξέρει τι είναι οι θεοί και τι οι ήρωες».

Ηράκλειτος απ. 5.

² «Οι άνθρωποι δεν ξέρουν τι κάνουν όταν είναι ξύπνιοι, όπως ξεχνούν όσα κάνουν κοιμισμένοι».

Ηράκλειτος απ. 1

³ «Οι πολλοί δεν βασανίζουν το μυαλό τους με αυτά που τους συντυχαίνουν, ούτε κι αν τα μάθουν τα καταλαβαίνουν, αλλά νομίζει ο καθένας ότι κάτι ξέρει».

Ηράκλειτος απ. 17.

⁴ «Γιατί σε κρατώ μακριά... και από εκείνο το δρόμο, όπου οι θνητοί αδαείς περιφέρονται, δικέφαλοι· γιατί η αδυναμία μες στο στήθος τους κατευθύνει τον περιπλανώμενο νου· κι αυτοί παρασύρονται, κουφοί αλλά και τυφλοί, έκθαμβοι, ορδές χωρίς κρίση».

Παρμενίδης απ. 6.

αρχαϊκής Ελλάδας, λέει για παράδειγμα για τον Πυθαγόρα⁵: "Η πολυμάθεια δεν φωτίζει τον νοῦ· αλλιώς θα είχε διδάξει όχι μόνο τον Πυθαγόρα αλλά και τον Ησίοδο, τον Ξενοφάνη και τον Εκαταίο". Ησίοδος, Ξενοφάνης, Εκαταίος, Πυθαγόρας, θα 'λεγε κανείς ότι είναι, περίπου, τα χρυσά ονόματα της αρχαϊκής Ελλάδας, αλλά θα πιάσει και τον Όμηρο ακόμα⁶: "Τον Όμηρο", λέει ο Ηράκλειτος στο απόσπασμα 42, "θα άξιζε να τον διώχνουν από τους αγώνες και να τον χτυπούν, και τον Αρχίλοχο το ίδιο". Αυτό αγγίζει τα όρια της ύβρεως για την αρχαιοελληνική αντίληψη· και επανέρχεται στον Πυθαγόρα: "ο Πυθαγόρας", λέει στο απόσπασμα 81⁷, "είναι αρχηγός των αγυρτών". Άρα, τέτοιες κρίσεις δεν θα δούμε στον Παρμενίδη, αλλά αυτό οφείλεται, όχι στο ότι είχε σε μια εκτίμηση την παλιότερη παράδοση, αλλά περισσότερο στο ότι κρατιέται σε μια μορφή αφαίρεσης, που δεν του επιτρέπει να κάνει συγκεκριμένες νύξεις.—

---

⁵ «Η πολυμάθεια δεν φωτίζει τον νοῦ· αλλιώς θα είχε διδάξει τον Ησίοδο και τον Πυθαγόρα, κι ακόμη τον Ξενοφάνη και τον Εκαταίο».

Ηράκλειτος απ. 40.

⁶ «Τον Όμηρο θα άξιζε να τον διώχνουν από τους αγώνες και να τον χτυπούν, και τον Αρχίλοχο το ίδιο».

Ηράκλειτος απ. 42.

7 «Αρχηγός των αγυρτών [ο Πυθαγόρας]».

Ηράκλειτος απ. 81.

V3.1.2 Ηράκλειτος και ροή (9')-

<https://youtu.be/lck3eUuwPXA>

απομαγνητοφώνηση thwmh / αντιπαραβολή aspi

Ο Ηράκλειτος λοιπόν γεννήθηκε στην Έφεσο και κατά πάσα πιθανότητα δεν έφυγε και ποτέ από την Έφεσο, ίσως σε μια τάση να διαφοροποιηθεί και ως προς τον τρόπο ζωής από το ιδεώδες του αρχαϊκού σοφού.

Κυκλοφορούν διάφορα ανέκδοτα για την ζωή του Ηρακλείτου —δεν είναι αξιόπιστα— τα περισσότερα από αυτά είναι μεταπλάσεις των αποσπασμάτων του. Παίρνουν δηλαδή οι μεταγενέστεροι τα αποσπάσματα και τα ερμηνεύουν λίγο κατά λέξη προσπαθώντας να βρουν στοιχεία βιογραφίας του Ηρακλείτου, γιατί ο ίδιος ούτε μαθητές είχε, ούτε φαίνεται ότι μίλησε ρητώς για τον εαυτό του. Έτσι λένε ας πούμε ότι ήταν χορτοφάγος επειδή είχε πει ότι οι θυσίες των ζώων αποτελούν μίανση με αίμα· ότι πέθανε από υδρωπικία επειδή είχε υποστηρίξει ότι «για τις ψυχές είναι θάνατος να γίνονται νερό», απόσπασμα 36⁸. ότι προσπάθησε να γιατρευτεί μπαίνοντας σε ένα λάκκο με κοπριά επειδή είχε ειρωνευτεί τα καθιερωμένα ταφικά έθιμα τολμώντας να πει ότι: απόσπασμα 79⁹. «οι νεκροί είναι για πέταμα περισσότερο κι από τις κοπριές»· ότι αποσύρθηκε στο ναό της Άρτεμης στην Έφεσο και έπαιζε ζάρια με τα παιδιά από το απόφθεγμα του ότι: «ο χρόνος είναι ένα παιδί που παίζει ζάρια», απόσπασμα 90¹⁰. Άρα ας αφήσουμε τα στοιχεία βιογραφίας και ας πάμε στην ουσία του ηρακλείτειου έργου.

Το πιο γνωστό απόφθεγμα του Ηρακλείτου, το «Τα πάντα ρει» φαίνεται ότι δεν ειπώθηκε ποτέ από τον ίδιο, ή και αν ειπώθηκε, δεν διασώθηκε σε κάποιο απόσπασμά του. Αντλούμε αυτή την πληροφορία από τον Πλάτωνα, ο οποίος στον Κρατύλο λέει ότι¹¹ «κάπου ο Ηράκλειτος δηλώνει ότι τα πάντα χωρεί και ουδέν μένει» —και συνεχίζει ο Πλάτων— «και παρομοιάζοντας τα υπάρχοντα πράγματα με τη ροή ενός ποταμού λέει ότι δεν μπορείς να μπεις στο ίδιο ποτάμι δυο φορές». Αυτό είναι απόσπασμα όντως του Ηρακλείτου αλλά δεν σημαίνει το ίδιο με το να πεις ότι τα πάντα ρέουν. Άλλο να πεις ότι δεν μπορείς να μπεις στο ίδιο ποτάμι επειδή αλλάζουν τα νερά του· αυτό θα εντασσόταν σε μια μεγάλη ομάδα αποσπασμάτων του Ηρακλείτου, όπου προσπαθεί να δείξει ότι δεν ισχύει η μονοσήμαντη ανάγνωση των πραγμάτων, αλλά πάντα υπάρχει και μια δεύτερη αντίθετη πλευρά. Το εν τρίτο περίπου των αποσπασμάτων θα μπορούσαν να καταταγούν στα λεγόμενα αντίθετα. Το ποτάμι ας πούμε σου φαίνεται ότι είναι το ίδιο, αλλά τα νερά του είναι πάντα εντελώς διαφορετικά. Άρα δεν ξέρεις τι πρέπει να συγκρατήσεις, την ταυτότητα του ποταμιού ή την ετερότητα των υδάτων.

---

⁸ «για τις ψυχές είναι θάνατος να γίνονται νερό»

Ηράκλειτος απ. 36.

⁹ «οι νεκροί είναι για πέταμα περισσότερο κι από τις κοπριές»

Ηράκλειτος απ. 79.

¹⁰ «ο χρόνος είναι παιδί που παίζει ζάρια»

Ηράκλειτος απ. 90.

¹¹ «λέει κάπου ο Ηράκλειτος ότι πάντα χωρεί και ουδέν μένει, και παρομοιάζοντας τα υπάρχοντα πράγματα με τη ροή ενός ποταμού λέει ότι δεν μπορείς να μπεις στο ίδιο ποτάμι δυο φορές».

Πλάτων Κρατύλος 402a.

Ότι μιλάει για αλλαγή, μιλάει σαφώς ο Ηράκλειτος, δεν χωράει συζήτηση. Οι έννοιες, οι λέξεις με τις οποίες προσεγγίζει την αλλαγή ο Ηράκλειτος —συνήθως συμβολικές— είναι ο πόλεμος, είναι η έρις, είναι και η φωτιά. Μάλιστα πολλές φορές θέλοντας να συνδέσουν τον Ηράκλειτο με τους προηγούμενους προσωκρατικούς φιλοσόφους, και τους επόμενους που είναι φυσικοί φιλόσοφοι, προσπάθησαν να δώσουν στην φωτιά του Ηρακλείτου την έννοια της αρχής· καμιά φορά το κάνει και ο Αριστοτέλης αυτό. Κατά την γνώμη μου είναι προφανές ότι ο Ηράκλειτος δεν είναι φυσικός φιλόσοφος. Μιλάει και για τη φύση, όπως μιλάει και αρκετά για τον άνθρωπο, αλλά πάντα με έναν τρόπο που δεν τον ενδιαφέρει η εξήγηση των φυσικών φαινομένων, οπότε η φωτιά θα ήταν μια φυσική δύναμη. Η φωτιά για τον Ηράκλειτο είναι η προσωποποίηση, η συμβολοποίηση αν θέλετε της μεγάλης και διαρκούς αλλαγής, γιατί ακριβώς είναι εκείνο το στοιχείο το οποίο είναι πιο ρευστό, άρα το υιοθετεί ως στοιχείο της φιλοσοφίας του.

Διαβάζω λοιπόν μερικά βασικά αποσπάσματα του Ηρακλείτου που δείχνουν αυτή την αλλαγή. Το απόσπασμα 30¹²: «Αυτόν τον κόσμο,» —κόσμος είναι και στο κείμενο του Ηρακλείτου— «που είναι ένας στην ολότητά του, δεν τον έπλασε κανένας θεός ή άνθρωπος· υπήρχε πάντοτε, υπάρχει και θα υπάρχει: μια αιώνια ζωντανή φωτιά που ανάβει με μέτρο και σβήνει με μέτρο». Απόσπασμα 53¹³: «Ο πόλεμος είναι πατέρας των πάντων και βασιλιάς των πάντων· άλλους τους έκανε θεούς και άλλους ανθρώπους, άλλους δούλους και άλλους ελεύθερους». Και απόσπασμα 80¹⁴: «Πρέπει να καταλάβουμε ότι ο πόλεμος είναι κοινός, και η δικαιοσύνη είναι έρις· και ότι όλα τα πράγματα γίνονται με έριδα και αναγκαιότητα». Δεν αφήνω να περάσει ασχολίαστο το τελευταίο: έρις-δίκη, έρις-χρεών. Νομίζω ότι ο απόηχος του Αναξίμανδρου είναι εμφανής. Θα έλεγα ότι είναι το πρώτο κείμενο στην αρχαία φιλοσοφική παράδοση που έχει μία έμμεση αναφορά σε ένα προηγούμενο κείμενο. Και η εικόνα είναι η αναξιμάνδρεια: Ο κόσμος είναι μία συνεχής διαμάχη αντιθέτων, ένας πόλεμος, μία έριδα, αλλά αυτό είναι και δικαιοσύνη όπως θα μας έλεγε και ο Αναξίμανδρος, αφού η αποκατάσταση της αδικίας, της αδικοπραγίας γίνεται με την επικράτηση ακριβώς του αντίστοιχου στοιχείου.

Ξαναγυρίζω λοιπόν στον πόλεμο. Τα αποσπάσματα αυτά δείχνουν ότι ο Ηράκλειτος δέχτηκε χωρίς αμφισβήτηση, και έδειξε αυτό που ίσως το ξέρουν και οι περισσότεροι άνθρωποι, ότι τα πάντα γύρω μας αλλάζουν συνεχώς και πηγαίνουν από τη μία αντίθετη μορφή στην άλλη. Ο Πλάτωνας μάλιστα —ο οποίος δεν συμπαθεί ιδιαίτερα τον Ηράκλειτο· ούτε ο Αριστοτέλης τον συμπαθεί και θα προσπαθήσουμε λίγο να το αιτιολογήσουμε— παρουσιάζει τον Ηράκλειτο σαν τον φιλόσοφο της ροής και τίποτα παραπάνω. Αν όμως το μόνο που είχε πει ο Ηράκλειτος είναι ότι υπάρχει πόλεμος, φωτιά και αντιδικία και φιλονικία, δεν θα ήταν σημαντικός φιλόσοφος. Αυτό στο κάτω-κάτω είναι ένα κοινό κτήμα. Όποιος ανοίξει τα μάτια του και ζήσει τη ζωή του, καταλαβαίνει ότι βρίσκεται σε ένα χάος ρευστών καταστάσεων και αντιθετικών. Προφανώς ο Ηράκλειτος είπε κάτι παραπάνω και αυτό θα προσπαθήσουμε να δείξουμε.

---

12 «Αυτόν τον κόσμο, που είναι ένας στην ολότητά του, δεν τον έπλασε κανένας θεός ή άνθρωπος· υπήρχε πάντοτε, υπάρχει και θα υπάρχει: μια αιώνια ζωντανή φωτιά που ανάβει με μέτρο και σβήνει με μέτρο».

Ηράκλειτος απ. 30.

13 «Ο πόλεμος είναι πατέρας των πάντων και βασιλιάς των πάντων· άλλους τους έκανε θεούς και άλλους ανθρώπους, άλλους δούλους και άλλους ελεύθερους».

Ηράκλειτος απ. 53.

14 «Πρέπει να καταλάβουμε ότι ο πόλεμος είναι κοινός, και η δικαιοσύνη είναι έρις· και ότι όλα τα πράγματα γίνονται με έριδα και αναγκαιότητα».

Ηράκλειτος απ. 80.

Ένα μεγάλο, πάντως μέρος, των κειμένων του προσπαθούν να δείξουν ότι εκεί που υπάρχει βεβαιότητα για μια κατάσταση, στην πραγματικότητα υπάρχει και μια δεύτερη κατάσταση, η οποία συνυπάρχει με την προηγούμενη. Θα αναφέρω απλώς παραφράζοντας κάποια αποσπάσματα για να δείξω τι εννοώ. Όπου οι άνθρωποι βλέπουν αντίθεση —θα πει ο Ηράκλειτος— υπάρχει κάποια ενότητα κατά βάθος. Όπου υπάρχει ενότητα, υπάρχει και αντίθεση. Όπου οι άνθρωποι βλέπουν τομή, υπάρχει συνέχεια πίσω από τα πράγματα. Όπου βλέπουν το καλό, υπάρχει σχετικότητα. Και αυτό το εκφράζει συνήθως με σκηνές από την καθημερινή ζωή των ανθρώπων, τις οποίες όμως φωτίζει με τέτοιο τρόπο, ώστε να αποκαλυφθεί κάθε στιγμή μια δεύτερη αναπάντεχη πλευρά των πραγμάτων. Έτσι, θα πει για το θαλασσινό νερό, ότι είναι σωτήριο για τα ψάρια, ολέθριο για τον άνθρωπο. Τα ψάρια δεν μπορούν να ζήσουν χωρίς νερό, ο άνθρωπος δεν μπορεί να ζήσει με νερό θαλασσινό. Οι γάιδарοι —θα πει— προτιμούν τα σκουπίδια από το χρυσάφι. Οι γιατροί μας ωφελούν προκαλώντας μας πόνο, δίνοντας μας δηλαδή κάτι το οποίο δεν θα το επιζητούσαμε. Η αρχή και το τέλος σε έναν κύκλο ταυτίζονται· όλα αυτά είναι αποσπάσματα του Ηρακλείτου μεταπλασμένα λιγάκι. Ο κατήφορος και ο ανήφορος είναι μία και η ίδια οδός. Η χόρταση προϋποθέτει την πείνα, η ανάπαυση την κούραση, η υγεία την αρρώστια, η μέρα τη νύχτα, ο πόλεμος την ειρήνη.

Αυτό θα έλεγα είναι μια δουλειά προπαρασκευαστική. Αν ακολουθήσει κανείς τον Ηράκλειτο και αντιληφθεί ότι για ό,τι έχει βεβαιότητα υπάρχει και μια άλλη πλευρά αντίθετη, τότε είναι έτοιμος να δεχτεί τη ρήση του Ηρακλείτου, ότι η φύση στην πραγματικότητα προτιμά να κρύβεται. Υπάρχει μια κρυφή φύση πίσω απ την επιφάνεια των πραγμάτων, ή ότι η αφανής αρμονία όπως λέει είναι καλύτερη, πιο ισχυρή, απ' την φανερή αρμονία. Άρα ο Ηράκλειτος θα 'λεγα, αν μπορούσα να παρακολουθήσω την ροή της σκέψης του, μας πηγαίνει από την επιφάνεια προς το βάθος των πραγμάτων.—

V3.1.3 Αρμονία, Δίκη, Λόγος (10')

---

https://youtu.be/UAuUY4_fu4w

απομαγνητοφώνηση Filippi / αντιπαραβολή thwmh / αντιπαραβολή sOFIARIZOPOULOU

Το λάθος λοιπόν των ανθρώπων για τον Ηράκλειτο, είναι ότι ερμηνεύουν, πάντα, μονοσήμαντα τις καταστάσεις τις οποίες ζουν. Στην πραγματικότητα όμως πρέπει πάντα να δουν μια δεύτερη πλευρά. Αυτή θα τους κινητοποιήσει να καταλάβουν, ότι υπάρχει μια συσχέτιση αντιθετικών καταστάσεων συνήθως —αυτό το είπε και ο Ηράκλειτος σαφώς—, θα γίνει μετά σύνθημα στην φιλοσοφία, ότι το ένα και τα πολλά είναι το ίδιο πράγμα, ότι υπάρχει ενότητα των αντιθέτων.

11

Ο Ηράκλειτος λοιπόν θα εισαγάγει κάποιες έννοιες πέρα από την Ροή. Το Πυρ, την Έριδα, τον Πόλεμο, την κυριότερη, τον Λόγο. Είναι ίσως η πρώτη φορά που εμφανίζεται, ως φιλοσοφική έννοια, ο Λόγος, σ' ένα κείμενο αρχαιοελληνικό. Φυσικά ο λόγος είναι μια λέξη της κοινής γλώσσας, αλλά παίρνει μια διαφορετική σημασία στον Ηράκλειτο, που οδηγεί νομίζω με μια γραμμική συνέχεια, στον τρόπο που θα χρησιμοποιηθεί ο Λόγος από τους μεταγενέστερους φιλοσόφους.

Θα διαβάσω λοιπόν, τώρα μια αντίθετη σειρά αποσπασμάτων, που δείχνουν την κρυφή αρμονία, την ενότητα, τον Λόγο, αυτό που, ίσως, δεν είδε ή δεν θέλησε να δει ο Πλάτων κι ο Αριστοτέλης, στην σκέψη του Ηρακλείτου.

Λέει, λοιπόν, ο Ηράκλειτος στο απόσπασμα 10¹⁵: «Από τα πάντα προέρχεται το ένα και από το ένα τα πάντα». Στο απόσπασμα 41¹⁶ «Ένα είναι το σοφό, να γνωρίζεις την σκέψη που τα κυβερνά όλα μέσα απ' όλα». Και αυτά που αναφέρονται στον Λόγο¹⁷: «Αφού ακούσετε, όχι εμένα, αλλά τον λόγο», λέει το απόσπασμα 50, «σοφό είναι να ομολογήσετε ότι τα πάντα είναι ένα». Απόσπασμα 2¹⁸, «Πρέπει να ακολουθούμε το κοινό, ενώ όμως ο λόγος είναι κοινός, οι πολλοί ζουν σαν να είχαν ο καθένας την δική του αντίληψη των πραγμάτων».

Θα πάω στην συνέχεια στο απόσπασμα 1, αφού λίγο μιλήσω για τον Λόγο, και θα προσπαθήσω να το διαβάσουμε απ' τα αρχαία Ελληνικά. Σπάνια το κάνουμε αυτό, αλλά ίσως αξίζει τον κόπο.

Τι είναι λοιπόν ο Λόγος; Ο Λόγος είναι όπως είπα, κοινή λέξη της αρχαίας ελληνικής, προφανώς βγαίνει απ' το λέγω, και αρχικά θα πρέπει να σήμαινε τα λόγια μου. Αυτή την έννοια την χρησιμοποιεί ο Ηράκλειτος, όταν, ας πούμε, αντιθέτει: «μην ακούσετε εμένα, αλλά τον Λόγο». Είναι σαν ο Λόγος ν' ακούγεται. Άρα να εκφέρεται και ν' ακούγεται. Ωστόσο είναι σαφές ότι ο Ηράκλειτος, θα τον πάει τον Λόγο, ένα επίπεδο παρά πέρα. Ο Λόγος, είναι κοινός, μας είπε, δηλαδή δεν έχει να κάνει με την αντίληψη του καθενός. Θα πρέπει να είναι κάτι σταθερό, το οποίο πρέπει να συλλάβουμε κι αυτό θέλει μεγάλη προσπάθεια. Η δε ουσία του Λόγου είναι, αυτό που διάβασα

---

¹⁵ «Από τα πάντα προέρχεται το ένα, και από το ένα τα πάντα».

Ηράκλειτος απ. 10.

¹⁶ «Ένα είναι το σοφό: να γνωρίζεις τη σκέψη που τα κυβερνά όλα μέσα από όλα».

Ηράκλειτος απ. 41.

¹⁷ «Αφού ακούσετε όχι εμένα αλλά τον Λόγο είναι σοφό να ομολογήσετε ότι τα πάντα είναι ένα».

Ηράκλειτος απ. 50.

¹⁸ «Πρέπει να ακολουθούμε το κοινό· ενώ όμως ο Λόγος είναι κοινός, οι πολλοί ζουν σαν είχαν ο καθένας τη δική του αντίληψη».

Ηράκλειτος απ. 2.

στα πρώτα αποσπάσματα: «Ότι τα πάντα είναι ένα και το ένα είναι πάντα». Εδώ, αν θέλετε, είναι ο πυρήνας, του λόγου, για τον οποίο ο Ηράκλειτος δεν γίνεται αποδεκτός στην ιστορία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας. Ο Αριστοτέλης είναι σαφής: Άνθρωπος που υποστηρίζει ότι τα πάντα είναι ένα και το ένα είναι πάντα, ή τα πολλά είναι ένα και το ένα πολλά, δηλαδή παραβιάζει, αυτό που θα λέγαμε αργότερα την αρχή της ταυτότητας ή της μη αντίφασης. Ότι κάτι δηλαδή δεν μπορεί να είναι το ίδιο και το αντίθετό του. Το 5 δεν μπορεί να είναι και 4, ταυτοχρόνως. Λοιπόν, άνθρωπος, φιλόσοφος, που παραβιάζει αυτή την αρχή, για τον Αριστοτέλη, δεν έχει θέση στην ιστορία της φιλοσοφίας. Πιθανόν το ίδιο, αν και ο Πλάτων είναι πιο ανεκτικός σε τέτοια θέματα, να υπονοεί κι ο Πλάτων, υποβιβάζοντας, κατά κάποιο τρόπο την φιλοσοφία του Ηρακλείτου στην διαρκή Ροή. Και όντως αυτή η γραμμή της σκέψης δεν ακολουθήθηκε στην αρχαία φιλοσοφία. Θα δούμε ότι ο δρόμος που άνοιξε, ως προς αυτό το θέμα, είναι ο δρόμος του Παρμενίδη, που δέχεται απολύτως την αρχή της ταυτότητας, και όχι ο δρόμος του Ηρακλείτου.

Ας δούμε όμως και το πρώτο απόσπασμα. Αυτή η σειρά των αποσπασμάτων είναι συμβατική. Το λένε 1 απόσπασμα, γιατί τους έμοιασε, τους φιλόλογους, πιο σημαντικό. Μιλά για τον Λόγο, είναι και το μεγαλύτερο —πιάνει τέσσερις σειρές—, προσπαθώντας ν' αποκαταστήσουν το υποτιθέμενο χαμένο βιβλίο του Ηρακλείτου. Η αίσθησή μου είναι ότι δεν υπάρχει τέτοιο βιβλίο. Αν ο Ηράκλειτος, δεν έμεινε στον προφορικό λόγο, που δεν θα μου φαινότανε καθόλου απίθανο, γιατί τα αποσπάσματά του είναι έτσι φτιαγμένα, ώστε ν' απομνημονεύονται. Άρα θα μπορούσαν να διαδίδονται προφορικά. Αν δεν έγραψε λοιπόν, αν δεν μίλησε μόνο προφορικά και έγραψε, τότε, νομίζω ότι θα έγραψε αποσπάσματα. Θα δικαίωνα, λίγο-πολύ τον τρόπο που διαβάζουμε σήμερα εμείς τον Ηράκλειτο.

Πάω λοιπόν, στο απόσπασμα 1. Το διαβάζω απ' τ' αρχαία. Δεν έχει μεγάλη δυσκολία, εκτός από κάποιους τύπους, που είναι της Ιωνικής γλώσσας, που μιλάει στην Έφεσο, ο Ηράκλειτος¹⁹. «Τοῦ δὲ λόγου τοῦδ' ἔοντος ξυνός», ξυνός σημαίνει κοινός, «ἀεὶ ἀξύνετοι γίνονται ἄνθρωποι καὶ πρόσθεν ἢ ἀκοῦσαι καὶ ἀκούσαντες τὸ πρῶτον· γινομένων γὰρ πάντων κατὰ τὸν λόγον τόνδε ἀπείροισιν ἑοίκασιν», μοιάζουν άπειροι, «πειρώμενοι καὶ ἐπέων καὶ ἔργων τοιούτων, ὁκοίων ἐγὼ διηγεῦμαι κατὰ φύσιν διαιρέων ἕκαστον καὶ φράζων ὄκως ἔχει».

Το μεταφράζω. «Ενώ ο λόγος είναι κοινός», αυτός ο λόγος είναι κοινός, «πάντοτε οι άνθρωποι μένουν ασύνετοι», χωρίς σύνεση, «και πριν τον ακούσουν και αφού τον ακούσουν την πρώτη φορά. Γιατί ενώ τα πάντα γίνονται σύμφωνα μ' αυτόν τον λόγο, οι άνθρωποι μοιάζουν άπειροι», χωρίς πείρα, «παρότι αποπειρώνται να εκφράζονται με έπη και έργα», με ποιήματα και με πράξεις «τέτοιες, όπως αυτές που εγώ διηγούμαι». Πώς διηγούμαι; «διαιρέων κατὰ φύσιν ἕκαστον καὶ φράζων ὄκως ἔχει», «Διαιρόντας τα πράγματα κατὰ φύσιν», νομίζεις ότι ακούς τον Αριστοτέλη, «και λέγοντας», εγώ, «πως έχουν τα πράγματα». Η πρώτη φράση νομίζω ότι είναι δεικτική, της ηθελημένης ασάφειας, του Ηρακλείτου.

Δεν χρειάζεται να ξέρουμε πολλά αρχαία ελληνικά για να θέσουμε το ερώτημα. Αυτό το αεί.

«Τοῦ δὲ λόγου τοῦδ' ἔοντος ἀξύνετοι ἀεὶ γίνονται ἄνθρωποι καὶ πρόσθεν ἢ ἀκοῦσαι.»

Που πάει αυτό το αεί; Οι δυνατότητες είναι, να πηγαίνει στον λόγο, που είναι πάντοτε ξυνός, κοινός. Δεύτερη δυνατότητα, ο λόγος είναι τέτοιος και οι άνθρωποι είναι πάντοτε ασύνετοι. Δεν είναι το ίδιο νόημα, με τις δυο δυνατότητες πρόσδεσης του αεί στο ένα μέρος της πρότασης ή στο

¹⁹ τοῦ δὲ λόγου τοῦδ' ἔοντος ἀεὶ ἀξύνετοι γίνονται ἄνθρωποι καὶ πρόσθεν ἢ ἀκοῦσαι καὶ ἀκούσαντες τὸ πρῶτον· γινομένων γὰρ πάντων κατὰ τὸν λόγον τόνδε ἀπείροισιν ἑοίκασιν, πειρώμενοι καὶ ἐπέων καὶ ἔργων τοιούτων, ὁκοίων ἐγὼ διηγεῦμαι κατὰ φύσιν διαιρέων ἕκαστον καὶ φράζων ὄκως ἔχει.

Ηράκλειτος απ. 1.

άλλο. Στην μια περίπτωση λέμε ότι πάντοτε ο λόγος είναι κοινός, στην δεύτερη περίπτωση, λέμε ότι ένας είναι ο λόγος και οι άνθρωποι μένουν ασύνετοι, παρότι τον ακούνε ή δεν τον ακούνε. Το επισημαίνω, γιατί ίσως σε κάποιες τέτοιες ιδιαιτερότητες του λόγου του Ηρακλείτου, με κάποιες τέτοιες ιδιαιτερότητες, του αποδόθηκε το επίθετο σκοτεινός. Επίτηδες δηλαδή βάζει ο Ηράκλειτος το αεί στην μέση, έτσι ώστε να διαβάζεται η πρόταση με δυο τρόπους. Ας αφήσουμε όμως αυτούς και πάμε στην ουσία. Ο Λόγος εδώ φαίνεται ότι και κοινός είναι και έχει σχέση με τη φύση των πραγμάτων και την διαίρεση των πραγμάτων, και φυσικά έχει σχέση με την εκφορά του λόγου της φιλοσοφίας δηλαδή από τον Ηράκλειτο. Ο Ηράκλειτος λοιπόν, είναι ο φιλόσοφος που στέκεται, απέναντι στο πλήθος, εκφέρει τον λόγο. Εκφέρει λόγια δηλαδή που εμπερικλείουν τον Λόγο, που θα λέγαμε με κεφαλαίο. Οι άνθρωποι δεν τον καταλαβαίνουν. Αν προσπαθήσουν, ωστόσο, κάποιοι —υποθέτω λίγο απ' αυτούς— θα καταλάβουν ότι ο λόγος είναι η πραγματική φύση των πραγμάτων, η κρυμμένη αρμονία, —η οποία— στην οποία μπορεί να φτάσει κανείς, αν δεν μείνει στην επιφάνεια των καταστάσεων και ψάξει κρυφές συσχετίσεις των πραγμάτων μεταξύ τους.

Είτε το πεις τα ένα είναι όλα, είτε πεις το ένα είναι τα πολλά ή τα πολλά το ένα, είτε πεις ότι υπάρχει μια κρυφή αρμονία πίσω από τα πράγματα, ένα μέτρο, όπως έλεγε —φωτιά που ανάβει με μέτρο και σβήνει με μέτρο— όλα αυτά συμβολίζονται με την έννοια του Λόγου.

Επομένως θα έλεγα συμπερασματικά ότι είναι πολύ απλουστευτικό να ταυτίζουμε τον Ηράκλειτο με τον φιλόσοφο της Ροής και να μην βλέπουμε αυτή την πλευρά του έργου του.-

---

V3.1.4 Παρμενίδης: αίσθηση και νόηση (12')

<https://youtu.be/5liU4q33ge8>

απομαγνητοφώνηση + αντιπαραβολή ΣΟΦΙΑΡΙΖΟΠΟΥΛΟΥ

Ο Παρμενίδης, τώρα... είναι Ελεάτης, δηλαδή, ίσως... όχι ίσως, είναι μάλλον ο πρώτος από τους μεγάλους φιλοσόφους της αρχαιότητας που προέρχεται από την Δύση, από την Μεγάλη Ελλάδα όπως λένε, και είναι ο μόνος, επίσης, για τον οποίο έχουμε αρκετά στοιχεία ότι διδάσκει, κατά κάποιο τρόπο ή αν θέλετε έχει μαθητές, δεν τολμώ να πω ότι έχει σχολή, παρ' ότι πολλές φορές αναφέρεται ως Ελεατική σχολή —ο Παρμενίδης και οι άμεσοι συνεχιστές του— μιλάω για τον Ζήνωνα και τον Μέλισσο, για τον Ζήνωνα είμαστε σχεδόν σίγουροι, ότι άκουσε τον Παρμενίδη, επηρεάστηκε από τον Παρμενίδη, ο Πλάτωνας μας τους παρουσιάζει στον διάλογο του, Παρμενίδης, ακριβώς, να έρχονται στην Αθήνα και να συζητάνε, ο γέρος Παρμενίδης και ο νέος Ζήνων, με τον ακόμη νεότερο Σωκράτη, ο οποίος είναι μειράκιο περίπου, για το ον και για τη θεωρία των ιδεών. Ακόμη και αν δεν έγινε ποτέ αυτή η συνάντηση και οφείλεται στη φαντασία του Πλάτωνα, είναι μια σαφής ένδειξη πως αντιλαμβανόταν τη σχέση Παρμενίδη και Ζήνωνα οι αρχαίοι, οι μεταγενέστεροι.

Δυστυχώς για το Ζήνωνα μέσα στο πλαίσιο αυτό των μαθημάτων δεν έχουμε χρόνο να μιλήσουμε, θα είχε βέβαια... όπως και άλλους που θα περάσουμε στη συνέχεια, θα είχε μια πολύ ισχυρή θέση, αν μπορούσαμε να μείνουμε σε περισσότερες λεπτομέρειες.

Ελεάτης λοιπόν ο Παρμενίδης, γράφει ποίημα όπως είπαμε, και γράφει ένα δύσκολο κείμενο, ένα δύσκολο ποίημα, ίσως αυτό ενισχύει το ότι δί-δα-σκε! Είναι ένα κείμενο, το πρώτο ίσως κείμενο, που δε διαβάζεται χωρίς βοήθεια, αυτό θα γίνει χαρακτηριστικό της αρχαίας φιλοσοφίας από ένα σημείο και μετά, είναι ένα δύσκολο δηλαδή κείμενο, το οποίο θέλεις βοηθό, σχολιαστή, μεταφραστή, οτιδήποτε για να μπει λίγο στο νόημα του κειμένου και έχει όντως δεχτεί, το ποίημα αυτό, άπειρα σχόλια στην ιστορία των ερμηνειών της αρχαίας φιλοσοφίας.

Θα φανεί νομίζω ότι θεωρώ τον Παρμενίδη τομή, για την προσωκρατική φιλοσοφία, και όχι μόνο, για την εξέλιξη της ιστορίας της φιλοσοφίας στην αρχαιότητα και σ' αυτό ακολουθώ, όπως και στις απαρχές, τον Αριστοτέλη —που νομίζω— γιατί κι αυτός εμμέσως πλην σαφώς, του δίνει μια θέση τομής, κλειδιού, καμπής, αν θέλετε, στην εξέλιξη των ιδεών, των φιλοσοφικών.

Ο Παρμενίδης αρχίζει όπως ο Ηράκλειτος, κλονίζοντας βεβαιότητες των ανθρώπων, μέσω του λόγου μιας θεάς —υπενθυμίζω ότι γράφει ποίημα και γράφει Ομηρικό, κατά κάποιο τω τρόπο ποίημα— αντί για μούσα, όπως στην επική παράδοση, εμφανίζεται μια θεά, δεν κατονομάζεται, η οποία μυεί τον νεαρό, έναν νέο, ο οποίος —μπορούμε να υποθέσουμε πως είναι ο Παρμενίδης— στην αλήθεια. Μιλάει λοιπόν έναν αποκαλυπτικό λόγο και δείχνει τα λάθη που πρέπει να αποφύγει ο νέος για να συλλάβει την αλήθεια, και το πρώτο λάθος θα 'ταν να δώσει βάση στο τι πιστεύουν οι άνθρωποι, ήδη διαβάζοντας ένα απόσπασμα πριν, φάνηκε αυτή η έμφαση στις ορδές χωρίς κρίση, στους κουφούς, τυφλούς, στους έκθαμβους, που τριγυρνούν και δεν έχουν να μας μάθουν τίποτε. Η έμφαση ωστόσο του Παρμενίδη στο τυφλός, κουφός, που είναι καταστάσεις των αισθήσεων, δεν είναι μόνο της γενικής εμπειρίας, μας κάνει να υποψιαζόμαστε ότι είναι ο πρώτος, που θεώρησε την αίσθηση, μία γνωστική δυνατότητα του ανθρώπου, θα το δούμε αργότερα αυτό πάρα πολύ καθαρά, την οποία όμως απέρριψε ρητώς, από τα μάτια, τα αυτιά, τα χέρια και τις λοιπές αισθήσεις δεν έχεις να μάθεις τίποτε.

Όχι λοιπόν μόνο από τις γενικές αντιλήψεις, τις ορδές των ανθρώπων χωρίς κρίση, αυτά που πιστεύουν οι άνθρωποι, αλλά και από τα ίδια σου τα μάτια από την ίδια σου - τα αυτιά - την ίδια σου την αισθητηριακή εμπειρία. Αν απορρίψουμε τις αισθήσεις, από πού μπορεί να αντλήσουμε γνώση και μάλιστα για να συλλάβουμε την αλήθεια; Από την νόηση λέει ο Παρμενίδης, το νοεῖν εμφανίζεται στα κείμενα του, νοεῖν, την εποχή του Παρμενίδη, πρέπει να παίρνει την σημερινή ή

την κλασική έννοια της νόησης, της έννοιας, του νοείν, ενώ στα ομηρικά έπη, ακόμη σημαίνει μια αντίληψη γενική, που περιλαμβάνει και τις αισθήσεις, δεν είναι δηλαδή, δεν υπάρχει διάκριση στον Όμηρο, νόησης και αίσθησης, στον Παρμενίδη, ο τρόπος που εμφανίζεται, φαίνεται να 'ναι εισαγωγικός μιας βασικής διάκρισης της φιλοσοφίας. Από πού αντλούμε τη γνώση και την αλήθεια; Είτε από την αίσθηση είτε από τη νόηση, η αίσθηση αποκλείεται επομένως μένει η οδός της νόησης.

Ο Παρμενίδης λοιπόν διακρίνει μέσω της θεάς, τρεις δυνατούς δρόμους στους ανθρώπους, στους ανθρώπους της γνώσης, [έτσι;] αυτών που αναζητούνε την αλήθεια. Ο ένας δρόμος είναι ο δρόμος των κοινών ανθρώπων, ο δρόμος της εμπειρίας, ο οποίος περιγράφεται πάρα πολύ απορριπτικά - και ο οποίος, στον οποίον - από τον οποίο - καλεί - προσπαθεί, μάλλον, η θεά να αποτρέψει τον νέο Παρμενίδη, θα πρέπει λοιπόν σε καμία περίπτωση, να μην ακολουθήσεις αυτό που πιστεύουν οι άνθρωποι για τα πράγματα. Εδώ νομίζω ότι υπάρχει και μία, καλυμμένη, αναφορά στον Ηράκλειτο, γι' αυτό είμαι από αυτούς που πιστεύουν ότι ο Παρμενίδης θα πρέπει να 'ναι λίγο μεταγενέστερος από τον Ηράκλειτο. Θα βρείτε στα βιβλία και τις αντίθετες θεωρίες, πολλοί θεωρούνε, είτε δεν κάνουν αυτή τη διαφοροποίηση, είτε θεωρούνε ακόμη και τον Ηράκλειτο νεώτερο από τον Παρμενίδη, η αίσθηση μου είναι, και με βάση αυτό που θα σας διαβάσω, και με τη γενική ερμηνεία των δύο φιλοσόφων, χρειάζεται νομίζω το σοκ του Ηρακλείτου για να φτάσει ο Παρμενίδης σε μια απάντηση απόλυτα αντίθετη, και όχι το αντίστροφο, αλλά αυτό τέλος πάντων είναι κάτι, το οποίο δεν έχει πάρα πολύ μεγάλη σημασία.

Λέει λοιπόν ο Ηράκλειτος σε ένα απόσπασμα, που δείχνει αυτή τη σχέση όλων και ενός, στο απόσπασμα δέκα λέει: «Σύνολα όλα και όχι όλα' συναρθρώνεται και διαχωρίζεται, συναρμόζει και διαφεύγει' από τα πάντα προέρχεται το ένα, και από το ένα τα πάντα»²⁰.

Και θα 'λεγε κανείς ότι απαντά ο Παρμενίδης στο απόσπασμα 6, απορρίπτει αυτούς «που πίστεψαν ότι το είναι και το δεν είναι είναι το ίδιο και όχι το ίδιο, και ότι σε όλα αντίθετος υπάρχει δρόμος»²¹.

Θα μπορούσε βέβαια να το έχει γράψει και εντελώς ανεξάρτητα, αλλά αυτή η αντίθεση δρόμου, το είναι και δεν είναι, που είναι το ίδιο και δεν είναι το ίδιο ταυτοχρόνως, νομίζω ότι υπάρχει μία έμμεση, αν δεν είναι αναφορά, είναι αρνητικός επηρεασμός από την προηγηθείσα σκέψη του Ηρακλείτου. Ο δρόμος λοιπόν που απορρίπτεται, αν θέλετε ο τρίτος δρόμος, όταν τα κατατάξουμε νοηματικά, είναι ο δρόμος του είναι και του δεν είναι όπως λέει, αυτό, ο δρόμος των πολλών πιστεύουνε στα πράγματα ότι υπάρχουνε πάντα δύο πλευρές, η πλευρά η φανερά και η πλευρά η κρυφή όπως έλεγε ο Ηράκλειτος. Η ανηφόρα που ταυτοχρόνως είναι και κατηφόρα, αλλά είναι και ο ίδιος δρόμος, δεν είναι δύο δρόμοι, αλλά είναι ο ίδιος δρόμος κ.ο.κ. Αυτή είναι η απόρροια της πίστης στην εμπειρία μας, η εμπειρία μας είναι πάντα διφορούμενη, επομένως ένα σπίτι είναι κι ωραίο και άσχημο, για τους μεν ωραίο και για τους δε άσχημο, άρα δεν υπάρχει μία σαφής απόφαση για την ουσία των πραγμάτων. Απορρίπτεται λοιπόν αυτός ο δρόμος, θα έλεγα ότι είναι ο δρόμος της εμπειρίας και της αίσθησης.

Μένουν λέει δύο άλλοι δρόμοι ο Παρμενίδης, ο ένας είναι ο δρόμος του είναι, του όντος, της κατάφασης, θα τον αναλύσουμε αρκετά, γιατί αυτός είναι ο δρόμος που μας καλεί να πάρουμε, και

²⁰ «Σύνολα όλα και όχι όλα' συναρθρώνεται και διαχωρίζεται, συναρμόζει και διαφεύγει' από τα πάντα προέρχεται το ένα, και από το ένα τα πάντα».

Ηράκλειτος απ. 10.

²¹ «αυτοί που πίστεψαν ότι το είναι και το δεν είναι είναι το ίδιο και όχι το ίδιο, και ότι σε όλα αντίθετος υπάρχει δρόμος».

Παρμενίδης απ. 6.

ο άλλος είναι το μη όντος ή του μη είναι. Πως του προέκυψε αυτός ο δεύτερος δρόμος; Νομίζω λογικά, [έτσι;], λέγοντας ότι υπάρχει ο δρόμος του όντος που θέλουμε να ακολουθήσουμε αν σκεφτούμε και τον αντίθετο εντελώς δρόμο, όχι τον δρόμο του είναι και του μη είναι, αυτό που είναι της αίσθησης, αλλά ο δρόμος της απόλυτης άρνησης. Το να πεις ότι κάτι ή όλα ή οτιδήποτε, δεν υπάρχει ή δεν είναι. Γι' αυτό τον δρόμο λέει ο Παρμενίδης «αυτή, η δεύτερη οδός σε βεβαιώνω, είναι ατραπός ανεξιχνίαστη· γιατί ούτε θα μπορέσεις να μάθεις το μη ον —πράγμα άπιαστο— ούτε να το εκφράσεις»²².

Δεν μπορείς δηλαδή, ούτε να συλλάβεις κάτι που δεν υπάρχει, ούτε να εκφράσεις με λόγο, ή με θεωρία, ή με κάποιες έννοιες, θα λέγαμε, το μη υπάρχον. Άρα αυτό το μονοπάτι αποκλείεται, όχι από την εμπειρία, αποκλείεται εξ' ορισμού, και άρα τελικά σου μένει «ένας μόνο δρόμος» όπως λέει ο Παρμενίδης, απόσπασμα 8, «ένας πια μόνο λόγος για οδό απομένει, δρόμοι, ότι είναι», ως ἔστιν είναι στα αρχαία, δεν έχει καν το ἔστι(ν) ένα υποκείμενο, ώστε να πούμε ότι το τάδε, το χ είναι, το σπίτι είναι, ο κόσμος είναι, ο Παρμενίδης εκφράζεται με το απόλυτο ρήμα το οποίο δεν έχει υποκείμενο «αυτός είναι ο δρόμος της πειθούς· γιατί την αλήθεια ακολουθεί»²³.

Άρα λοιπόν, αφήνεις μακριά απ' την οπτική σου, τους δύο δρόμους, το δρόμο της πολλαπλότητας, της αίσθησης, της αντιφατικότητας, των αισθήσεων, των εμπειριών, και το δρόμο της... του μη όντος και σου μένει ένας μόνο δρόμος, ο δρόμος του είναι ή του όντος.

Το ερώτημα είναι μπορείς να βγάλεις πράγματα ουσιαστικά, φιλοσοφικά, για τη ζωή, για την πραγματικότητα, λέγοντας απλώς ότι το μόνο που ξέρω είναι ότι είναι, ως ἔστιν; Αυτό είναι το πραγματικό ερώτημα.—

---

²² «Αυτή, σε βεβαιώνω, είναι ατραπός ανεξιχνίαστη· γιατί ούτε θα μπορούσες να μάθεις το μη ον —πράγμα άπιαστο— ούτε να το εκφράσεις».

Παρμενίδης απ. 2

²³ «Ένας πια μόνο λόγος για οδό απομένει: ότι είναι» Παρμενίδης απ. 8. «Αυτός είναι ο δρόμος της πειθούς· γιατί την αλήθεια ακολουθεί»

Παρμενίδης απ. 2.

V3.1.5 Το εόν και η αρχή της ταυτότητας (9')

<https://youtu.be/uqzo61LCsko>

απομαγνητοφώνηση Asimonia / αντιπαραβολή sOFIARIZOPOULOU

"Ἔστι", λοιπόν, "εἶναι", "ον". Τι μπορούμε να βγάλουμε απ' αυτό... Είπαμε ότι ο Παρμενίδης δεν λέει τι "εἶναι" ή τι είναι το "ον", αν θα λέγαμε έτσι. Από κάποιες νύξεις ή χαρακτηρισμούς θα μπορούσε κανείς να υποθέσει, και έχουν διατυπωθεί τέτοιες θεωρίες απ' τους ερμηνευτές ότι "ον" είναι τα πάντα, όλα τα πράγματα, ότι "ον" είναι ο κόσμος, ότι "ον" άλλοι λένε είναι μια σύλληψη του νου, μια πλατωνική ιδέα πριν την ώρα της κατά κάποιο τρόπο. Κάπου λέει όμως ότι το "ον" είναι στρογγυλό που υπονοεί ότι θα μπορούσε να είναι και ο κόσμος.

17

Ας συνδέσουμε λοιπόν το "ἔστι" του Παρμενίδη, το "εἶναι", με ένα αντικείμενο της κοινής εμπειρίας - δεν θα το έκανε ο Παρμενίδης του οποίου η σκέψη είναι πάρα πολύ αφαιρετική, αλλά νομίζω για να καταλάβουμε λίγο πού το πάει, τι εννοεί. Σκεφτείτε ένα σπίτι λοιπόν και πείτε ότι "το σπίτι εἶναι", κατά τον τρόπο του Παρμενίδη. Τι σημαίνει όταν διατυπώνουμε μία πρόταση ότι "το σπίτι εἶναι"; Σημαίνει πρώτα απ' όλα ότι το σπίτι υπάρχει, δεν ανήκει στο "μη ον", αν εξηγήσουμε το "εἶναι" με την υπαρκτική του χρήση. Είναι ένα σπίτι το οποίο έχουμε τη βεβαιότητα ότι υπάρχει και γι' αυτό διατυπώνουμε μία τέτοια πρόταση. Άρα έχουμε μάθει κάτι, αν θέλετε, για το σπίτι ότι είναι ένα υπαρκτό "ον". Δεν είναι όμως μόνο αυτό, που μαθαίνουμε όταν πούμε ότι "το σπίτι εἶναι". Μαθαίνουμε κίολας ή εξάγουμε με τη δύναμη της νόησής μας ότι "το σπίτι που εἶναι" δεν είναι σκύλος, δεν είναι άνθρωπος, δεν είναι οτιδήποτε άλλο.

Μπορεί λοιπόν να μην ξέρουμε, να μην είμαστε σίγουροι για το χρώμα του σπιτιού, για την ωραιότητα, για το μέγεθος, γιατί διαφωνούμε μεταξύ μας. Αν δούμε ένα σπίτι ο καθένας θα βγάλει άλλες κρίσεις γι' αυτό το σπίτι. Αυτός είναι ο δεύτερος ή ο τρίτος δρόμος που θέλει να αποφύγει ο Παρμενίδης αλλά όλοι θα μοιραστούν την πεποίθηση ότι το σπίτι αυτό "εἶναι", έτσι; Δηλαδή υπάρχει και είναι σπίτι, δεν είναι κάτι άλλο. Βλέπετε εδώ αυτήν την πιστή εφαρμογή (άλλη αντίθεση με τον Ηράκλειτο) "της αρχής της μη αντίφασης" (ή της ταυτότητας). Δεν μπορώ να πω λοιπόν ταυτοχρόνως, αν θέλω να διατυπώνω σωστές κρίσεις, ότι το σπίτι "εἶναι" και δεν "εἶναι" ή ότι το σπίτι είναι σκύλος. Αυτό εισάγει μια αντίφαση. Δεν χωράει στην νόηση, και για τον Παρμενίδη δεν χωράει και στη φιλοσοφία, μια τέτοια κρίση.

Φτάνουν αυτά; Είναι μια αρχή πάντως. Θα δούμε το βασικό απόσπασμα του Παρμενίδη, είναι το 8ο απόσπασμα από το ποίημά του, όπου από την απλή αρχική διατύπωση της οδού "ὅτι ἔστιν" βγάζει κάποια στοιχεία παραπάνω για το "ον" και θα δούμε πώς τα βγάζει. Σας διαβάζω το κείμενο σε μετάφραση. Μπορείτε να το δείτε και να το παρακολουθείτε, το 8ο απόσπασμα. Η αρχή του, 1 με 11 στίχους:

«Ένας πια [μόνο] λόγος για οδό απομένει:

ὅτι εἶναι. Και υπάρχουν σημάδια σ' αυτήν την οδό
πάμπολλα, ὅτι το ον εἶναι αγέννητο και ἀφθαρτο,
ὄλο και μοναδικό, ακλόνητο και πλήρες.

Ούτε ποτέ ἦταν ούτε θα εἶναι, γιατί εἶναι τώρα ὄλο μαζί,

ένα, συνεχές. Γιατί ποια γέννησή του θα αναζητούσες;

Από τα πού και προς πού να αυξήθηκε; Ούτε θα σ' αφήσω από το μη ον

να πεις ή να σκεφτείς· γιατί δεν εἶναι δυνατό να πεις ή να σκεφτείς

ὅτι δεν εἶναι (το "μη ον"). Ποια ανάγκη θα το έκανε

αργότερα ή νωρίτερα να αυξηθεί, ενώ θα είχε αρχίσει από το τίποτε;

Επομένως πρέπει είτε να εἶναι εντελώς είτε να μην εἶναι καθόλου».

Τι κάνει σ' αυτό το δύσκολο κείμενο ο Παρμενίδης; Από τη διατύπωση της αρχής του, της γενικής του πρότασης ότι "είναι", κι από την αδυναμία και αδυνατότητα το να σκεφτείς ή να πεις το "μη ον" (ότι δεν υπάρχει, το τίποτε) βγάζει κάποια κατηγορήματα, κάποιες ιδιότητες του όντος οι οποίες δεν είναι προφανείς. Το χαρακτηρίζει αγέννητο και άφθαρτο, όλο, μοναδικό, ακλόνητο (δηλ. ακίνητο), πλήρες, συνεχές, ένα. Ξαφνικά δηλαδή απ' το "ως έστιν" βγάζει στοιχεία για το "ον".

Στο κείμενο που σας διάβασα, φαίνεται πώς προσπαθεί να αποδείξει το αγέννητο του όντος. Τι λέει λοιπόν στο δεύτερο μέρος του κειμένου που σας διάβασα; "Γιατί ποια γέννησή του θα αναζητούσες; Απ' το πού και προς πού να αυξήθηκε; Απ' το "μη ον" δεν θα σ' αφήσω να μιλήσεις". Επομένως το "ον" "είναι" γιατί δεν μπορεί να μην "είναι" καθόλου. Δεν μπορεί να μην υπάρχει.

Η "απόδειξη", θα μπορούσε κάποιος να σκεφτεί αν είναι απόδειξη ή είναι μια επιχειρηματολογία, είναι ότι αν μιλήσεις για γέννηση του όντος είσαι αναγκασμένος να πεις ότι κάτι, που μια δεδομένη στιγμή δεν υπήρχε, μια δεδομένη επόμενη στιγμή ή την ίδια στιγμή ήρθε στην ύπαρξη. Η μετάβαση δηλαδή απ' το "μη ον" στο "ον" ονομάζεται γέννηση απ' τους ανθρώπους. "Μη ον" όμως δεν υπάρχει για τον Παρμενίδη. Επομένως αν πεις ότι κάτι γεννήθηκε στην ουσία παραβιάζεις μια αρχή της νόησης που λέει ότι το μείον δεν υπάρχει. Άρα το μόνο που μπορείς να πεις για το "ον" λέγοντας ότι "είναι" ταυτοχρόνως σε κάνει να πεις ότι είναι αγέννητο και αθάνατο. Το θνητό θα ήταν η αντίστροφη πορεία, το πέρασμα απ' το "ον" στο "μη ον".

Άρα λοιπόν, συμπέρασμα του Παρμενίδη, για το "ον" μπορώ να πω ότι είναι αγέννητο, άφθαρτο, αθάνατο. Το ακίνητο θα το αποδείκνυε και το αποδεικνύει παρακάτω, κάπως αντίστοιχα. Αν πεις ότι κάτι κινείται, στον χώρο ας πούμε, με την κλασική έννοια της κίνησης (θα μπορούσες να το σκεφτείς με μεταβολή), στη δεδομένη χρονική στιγμή θα είναι σε ένα σημείο και θα είναι και στο επόμενο ταυτόχρονα. Ένα πράγμα όμως δεν μπορεί να είναι σε δύο σημεία. Η κίνηση δηλαδή σημαίνει ότι κάτι ήταν εδώ και ταυτοχρόνως είναι και κάπου αλλού, έτσι θα πεις ότι κινείται κάτι. Άρα πάλι απ' το παράθυρο εισάγεις το "μη ον". Και με τον ίδιο τρόπο δουλεύει όλα τα άλλα γνωρίσματα του "όντος".

Φτάνει αυτό; Θα χρησιμοποιήσω ένα παράδειγμα που δεν χρησιμοποιεί ο Παρμενίδης, για να καταλάβουμε τι εννοεί. Σκεφτείτε (κάτι που θα το καθιερώσει στη φιλοσοφία αργότερα ο Πλάτωνας, μιλώντας για τις ιδέες και μια κατηγορία ιδεών που είναι, ας πούμε, τα μαθηματικά αντικείμενα), όταν πάρεις ένα τρίγωνο, ας πούμε... (το μαθηματικό τρίγωνο εννοώ, έτσι; Όχι το τρίγωνο που βλέπεις με τα μάτια σου. Γι' αυτό δεν έχεις καμιά βεβαιότητα, λέει ο Παρμενίδης, ούτε ότι οι γραμμές του είναι ευθείες ούτε κτλ.). Παίρνω λοιπόν το τρίγωνο το μαθηματικό και λέω το τρίγωνο "έστιν", με τον τρόπο του Παρμενίδη, δεν είναι αυτονόητο ότι αυτό το τρίγωνο δεν γεννήθηκε ποτέ και δεν πεθαίνει ποτέ; Το μαθηματικό τρίγωνο είναι δυνατόν να έχει ιστορία, γέννηση, μεταβολή; Δεν είναι δηλαδή μια οντότητα —που εμείς θα λέγαμε είναι της νόησης οντότητα (που συλλαμβάνει μόνο ο νους), το λέει κι ο Παρμενίδης εμμέσως— στην οποία δεν έχεις καμιά δυνατότητα να αποδώσεις χαρακτηριστικά που έχουν να κάνουν με τον εμπειρικό κόσμο, έτσι; Ούτε κινείται το τρίγωνο (το μαθηματικό, επαναλαμβάνω, τρίγωνο) ούτε γεννιέται (δεν γεννήθηκε ποτέ η έννοια του τριγώνου, ο ορισμός του τριγώνου) ούτε αλλάζει ούτε θα πεθάνει. Το ίδιο λέει ο Παρμενίδης πρέπει να κάνουμε για όλα τα πράγματα.

Τι βεβαιότητα λοιπόν μας μένει; Ότι αν στηριχτούμε στην νόησή μας μόνο, ξεχάσουμε τις αισθήσεις, έχουμε κάποια βασικά γνωρίσματα, ιδιότητες, κατηγορήματα, για τα πράγματα. Αυτό αρκεί.—

V3.1.6 Η πρόκληση του Παρμενίδη (4')

<https://youtu.be/JCshKnd46ZA>

V3.1.6 Η πρόκληση του Παρμενίδη (4')

απομαγνητοφώνηση από Rico / αντιπαραβολή Asimenia

Ποιο είναι λοιπόν το δίδαγμα και ποια είναι η πρόκληση του Παρμενίδη στους επόμενους —και θα δούμε ότι ακολουθήθηκε αυτή η πρόκληση: Αν θέλουμε λοιπόν ν' αναζητήσουμε την αλήθεια —και αλήθεια σημαίνει απόλυτη βεβαιότητα, ακλόνητη βεβαιότητα— τότε το μόνο εργαλείο που διαθέτουμε είναι η νόησή μας, η κρίση μας. Οι αισθήσεις μας, η εμπειρία μας, δεν έχουν να μας διδάξουν τίποτα. Κι όχι απλώς δεν έχουν να μας διδάξουν τίποτα, μας πηγαίνουν προς το λάθος, μας παραπλανούν.

Επομένως ιδρύεται θα λέγαμε καταστατικά, αυτό που αργότερα ονομάζεται ορθολογισμός στην φιλοσοφία, η πίστη δηλαδή ότι πηγή της γνώσης μας είναι αποκλειστικά η νόηση. Μια θεωρία, η οποία πάντα είχε και στενή σχέση με τα μαθηματικά κι αν θέλετε γι' αυτό ανέφερα και το μαθηματικό παράδειγμα, παρ' ότι δεν είμαι καθόλου σίγουρος ότι την εποχή του Παρμενίδη, δηλαδή γύρω στο 500πΧ, 490πΧ, τα μαθηματικά είχαν αρκετά προοδεύσει ώστε να δώσουν μοντέλα νοητικής καθαρότητας. Κατά μια έννοια και κατά μια θεωρία, ο Παρμενίδης επηρέασε την εξέλιξη των μαθηματικών, κατά μια άλλη, τα μαθηματικά επηρέασαν τη σκέψη του Παρμενίδη. Αλλά για την ώρα, είμαστε στο κενό για ν' αποφανθούμε για ένα τέτοιο σοβαρό ζήτημα.

Η πρόκληση τώρα: Αν δουλέψω μόνο με τη νόησή μου, είμαι αναγκασμένος ν' αφήσω έξω την ζωή μου κατά κάποιον τρόπο, που στην πλειονότητά της έχει να κάνει με την εμπειρία μου. Με ενδιαφέρει μια τέτοια φιλοσοφία, όπου το μόνο που θα κερδίσω ως βεβαιότητα και ως αλήθεια, είναι ότι κάποια όντα ή αν θέλετε κάποιες έννοιες, είναι έτσι όπως είναι, υπάρχουν δηλαδή και "είναι" -αυτό που λέει ο Παρμενίδης- και δεν είναι αντιφατικές;

Φαίνεται ότι στην ιστορία το τίμημα αυτό φάνηκε βαρύ. Τον Παρμενίδη όλοι τον πήραν υπόψη τους, θα το δούμε στην αμέσως επόμενη γενιά των φιλοσόφων, αλλά το βλέπει κανείς πεντακάθαρα στον Πλάτωνα, ας πούμε. Αν υπάρχει κάποιος φιλόσοφος προηγούμενος που θαυμάζει, είναι ο Παρμενίδης. Απλώς την πλήρη Παρμενίδεια λύση δεν την ακολουθεί ούτε καν ο Πλάτωνας, ο οποίος θα χωρίσει όπως ξέρετε τον κόσμο στα νοητά και στα αισθητά, στις ιδέες και στα όντα της πραγματικότητας κι επομένως θα διχάσει τουλάχιστον τον κόσμο, ενώ ο Παρμενίδης είναι μονιστής, έτσι; Πιστεύει ότι μόνο το Όν υπάρχει και μόνο γι' αυτό μπορούμε να μιλήσουμε με σταθερότητα. Το ίδιο θα κάνουν και οι μετέπειτα.

Είναι όμως ενδιαφέρον ότι δημιούργησε ένα σοκ κατά κάποιον τρόπο, που έπιασε τόπο. Δηλαδή ενώ του Ηράκλειτου, που με μια έννοια είναι εξίσου σοκαριστικός ο λόγος και εξίσου διεγερτικός, του Ηράκλειτου λοιπόν το δίδαγμα δεν το ακολούθησε κανένας σχεδόν, του Παρμενίδη την πρόκληση... νιώσαν όλοι υποχρεωμένοι να απαντήσουν σ' αυτή την πρόκληση.

Έτσι στην ουσία, αν θέλουμε να χωρίσουμε τις περιόδους της προσωκρατικής φιλοσοφίας -γιατί τους βάζουμε πολύ εύκολα όλους στην ίδια κατηγορία- θα λέγαμε ότι ο Παρμενίδης είναι ένα όριο ανάμεσα στα πρώτα βήματα... αν θέλετε χωρίζεται ωραία και σε αιώνες, έτσι; Ο 6ος αιώνας της φιλοσοφίας είναι των πρώτων προσωκρατικών, του Ηράκλειτου, του Παρμενίδη. Ο 5ος αιώνας είναι ο αιώνας των φιλοσόφων, που προσπάθησαν ν' απαντήσουν στον Παρμενίδη.—

3.2: Οι τελευταίοι Προσωκρατικοί

V3.2.1 Απάντηση στον Παρμενίδη. Η σύγκριση και η διάκριση (13')

<https://youtu.be/YSlIj4odAo>

απομαγνητοφώνηση Aspi -Rico/ αντιπαραβολή Rico-Paronymius

Στο τελευταίο μας μάθημα για τους προσωκρατικούς, θα προσπαθήσουμε να συσχετίσουμε, απλοποιώντας ως ένα βαθμό τα πράγματα, τρεις από τις βασικές μορφές της φιλοσοφίας του 5ου αιώνα, τον Εμπεδοκλή, τον Αναξαγόρα και τον Δημόκριτο.

Προσωκρατικοί ακόμα, λέμε, και λόγω χρονολογικής τοποθέτησης, έρχονται πριν απ' το Σωκράτη, αλλά και γιατί διατηρούν κάποια κοινά χαρακτηριστικά με τις προηγούμενες γενιές των προσωκρατικών, προέρχονται για παράδειγμα όλοι απ' την περιφέρεια του ελληνισμού. Ο Αναξαγόρας είναι Ίωνας από τις Κλαζομενές της Μικράς Ασίας, έρχεται όμως στην Αθήνα και γίνεται σημαντικό μέλος του κύκλου του Περικλή. Ο Εμπεδοκλής προέρχεται από τον Ακράγαντα της Σικελίας, επηρεάζεται από τους Πυθαγόρειους και τον Παρμενίδη και τους συνεχίζει. Και ο Δημόκριτος, ιδιαίτερη περίπτωση, προέρχεται από τα Άβδηρα της Θράκης, δηλώνει ότι, όταν πηγαίνει στην Αθήνα κανείς σχεδόν δεν τον ξέρει, σε κάποιο από τα αποσπασματικά του κείμενα και φαίνεται, παρότι χρονολογικά θα 'λεγε κανείς ότι ίσως να περνάει στα χρόνια το Σωκράτη, γεννιέται το 460 ο Δημόκριτος και πεθαίνει σε μεγάλη ηλικία, άρα επιζεί του Σωκράτη αρκετά χρόνια, τυπικά δηλαδή χρονολογικά, δεν είναι προσωκρατικός, ωστόσο το είδος των θεωριών του συνδέεται πολύ περισσότερο με τις πρώιμες φάσεις της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, τη φυσική φιλοσοφία δηλαδή, παρά με το νέο κλίμα που επικρατεί στην Αθήνα, στο τέλος του 5ου αιώνα με τους σοφιστές και το Σωκράτη.

Το καινούριο στοιχείο θα 'λεγα, το επισήμανα και πριν, είναι ότι τώρα πια ζούμε σε περίοδο εγγραμματοσύνης στην αρχαία Ελλάδα, δηλαδή οι νεώτεροι φιλόσοφοι διαβάζουν τα κείμενα των προηγούμενων επηρεάζονται από αυτά και τα συνεχίζουν. Αυτό θα φανεί, νομίζω, ευθύς αμέσως όταν δούμε πως αντιμετωπίζουν τον Παρμενίδη, οι τρεις αυτοί φιλόσοφοι. Στο φιλοσοφικό πεδίο, το κοινό χαρακτηριστικό της τελευταίας φάσης της προσωκρατικής φιλοσοφίας είναι αυτό που προανήγγειλα τελειώνοντας το προηγούμενο μάθημα, το γεγονός ότι ο Παρμενίδης θέτει τους επομένους μπροστά σε μια μεγάλη πρόκληση. Ποια είναι η πρόκληση του Παρμενίδη; Πώς να συνεχίσω τη σκέψη του μεγάλου Ελεάτη λέγοντας ότι το μόνο για το οποίο είμαι σίγουρος είναι η νόησή μου και το δίδαγμα της νόησης είναι ότι κάτι υπάρχει, δεν γεννιέται, δεν πεθαίνει, δεν αλλάζει. Πώς λοιπόν να συνδυάσω την απόρριψη της γέννησης, του θανάτου και της αλλαγής σε κάποιες τουλάχιστο βασικές οντότητες, με τις οποίες ασχολείται η φιλοσοφία, και ταυτοχρόνως να συνεχίσω να ζω και να εξηγώ ένα σύμπαν, όπου η αλλαγή, η γέννηση και η φθορά, η μεταβολή είναι κυρίαρχες.

Λογικά λοιπόν η κατεύθυνση που πήραν τα πράγματα ήταν: ακολουθούμε τον Παρμενίδη ως ένα σημείο, δεχόμαστε δηλαδή το δίδαγμά του ότι δεν υπάρχει γέννηση εκ του μηδενός, θα λέγαμε, το μηδέν άλλωστε είναι μια έννοια και λέξη του Παρμενίδη, και ταυτοχρόνως δεν αποποιούμαστε τη βασική λειτουργία της φυσικής φιλοσοφίας, που είναι να εξηγήσει τη φυσική αλλαγή στον κόσμο. Πώς μπορεί να γίνει αυτός ο συνδυασμός; Θα πάω κατευθείαν στην λύση που δώσαν και οι τρεις, θα βρω τα κοινά στοιχεία της λύσης και μετά θα δω τον καθένα ξεχωριστά. Ως πού πάνε μαζί με τον Παρμενίδη; Θα διαβάσω κάποια αποσπάσματα, που δείχνουν και μία γλωσσική επιρροή του Παρμενίδη επάνω τους. Είναι δηλαδή σαν να αναπαράγουν, ειδικά ο Εμπεδοκλής τα λόγια του Παρμενίδη και την επιχειρηματολογία του Παρμενίδη.

Διαβάζω λοιπόν κάποια αποσπάσματα από αυτή τη φουρνιά των προσωκρατικών. Λέει ο

Εμπεδοκλής στο απόσπασμα 8²⁴: «Από όλα τα θνητά κανένα δεν γεννιέται ούτε χάνεται με τον επάρατο θάνατο. Υπάρχει μόνο ανάμειξη και ανταλλαγή των αναμειγμένων, και αυτό το ονομάζουν 'γέννηση' οι άνθρωποι».

Και στο απόσπασμα 12 ο ίδιος²⁵ —εδώ νομίζω ότι ο Παρμενίδειος τόνος είναι εμφανής— : «Γιατί είναι αδύνατο να γεννηθεί κάτι από αυτό που δεν υπάρχει καθόλου, και είναι ακατόρθωτο και ανήκουστο να αφανίζεται αυτό που υπάρχει». Ακατόρθωτο και ανήκουστο θυμίζει ακριβώς τις λέξεις του Παρμενίδη.

Όσο για τον Αναξαγόρα, το απόσπασμα 17²⁶: «Οι Έλληνες κάνουν λάθος για τη γέννηση και την φθορά· γιατί κανένα πράγμα δεν γεννιέται ούτε χάνεται, αλλά συντίθεται από πράγματα που υπάρχουν και μετά αποσυντίθεται. Συνεπώς θα είχαν δίκιο αν αποκαλούσαν τη γέννηση μείξη και τη φθορά διαχωρισμό»

Νομίζω ότι είναι αρκετά καθαρά αυτά τα αποσπάσματα, για το ποια είναι η λύση αυτής της γενιάς των Προσωκρατικών: Θάνατος λοιπόν και γέννηση δεν υπάρχει, εδώ είμαστε με τον Παρμενίδη. Γιατί; Γιατί αν λέμε ότι κάτι γεννιέται, θα πρέπει ν' αποδώσουμε ύπαρξη στο "μη ον" στην ουσία, στην ανυπαρξία. Κι αυτό μας το 'μαθε ο Παρμενίδης πολύ καλά, ότι δεν γίνεται. Θέλουμε όμως να εξηγήσουμε τις άπειρες γεννήσεις και θανάτους, να μην πω τις μεταβολές, που συναντούμε κάθε μέρα δίπλα μας. Τι μπορούμε λοιπόν να κάνουμε;

Η απάντηση - ενιαία σχεδόν απάντηση και του Εμπεδοκλή και του Αναξαγόρα και του Δημόκριτου, απ' τον οποίο δεν διάβασα ακόμα κάποιο απόσπασμα, αλλά σας βεβαιώ ότι η λύση είναι η ίδια - είναι ότι στη θέση της γέννησης θα βάλουμε την ανάμειξη, τη μείξη και στη θέση του θανάτου τη διάλυση, τον διαχωρισμό. Στα αρχαία ελληνικά οι κρίσιμες λέξεις είναι η "σύγκρισις", που σημαίνει συνένωση και η "διάκρισις", που σημαίνει διαχωρισμός, αποσύνθεση.

Αν λοιπόν, μπορούμε να εξηγήσουμε την πραγματικότητα, όχι όπως την εξηγούν οι άνθρωποι — βλέπετε και τον απορριπτικό τόνο στις κοινές αντιλήψεις των Ελλήνων, που όλοι μιλάνε για γέννηση και θάνατο (εδώ επίσης ακολουθείται η περιφρόνηση, που δείχνει ο Παρμενίδης για το πλήθος και τις απόψεις του)— αν λοιπόν, απορρίψουμε τις κοινές αντιλήψεις των ανθρώπων και εκεί όπου αυτοί βλέπουν γέννηση, μιλήσουμε για ανάμειξη και εκεί όπου βλέπουν αυτοί θάνατο και ονομάζουν "θάνατο", μιλήσουμε για διαχωρισμό, έχουμε πετύχει αυτά τα δύο, που ψάχναμε εξαρχής: Ακολουθούμε τον Παρμενίδη στην βασική του απόδειξη και δεν τον ακολουθούμε στις συνέπειες αυτής της απόδειξης.

Τι άλλο όμως χρειάζεται; Για να μιλήσεις για ανάμειξη και διαχωρισμό, πρέπει να έχεις υλικό, το οποίο να αναμειγνύεται και υλικό, το οποίο να διαχωρίζεται. Άρα, δεν μπορείς ν' ακολουθήσεις τον Θαλή, τον Αναξίμανδρο και τον Αναξίμενη, ότι «μία είναι η αρχή των όντων». Αν το νερό είναι η

²⁴ «Από όλα τα θνητά κανένα δεν γεννιέται ούτε χάνεται με τον επάρατο θάνατο. Υπάρχει μόνο ανάμειξη και ανταλλαγή των αναμειγμένων, και αυτό το ονομάζουν 'γέννηση' οι άνθρωποι».

Εμπεδοκλής, απ. 8.

²⁵ «Γιατί είναι αδύνατο να γεννηθεί κάτι από αυτό που δεν υπάρχει καθόλου, και είναι ακατόρθωτο και ανήκουστο να αφανίζεται αυτό που υπάρχει».

Εμπεδοκλής, απ. 12.

²⁶ «Οι Έλληνες κάνουν λάθος για τη γέννηση και την φθορά· γιατί κανένα πράγμα δεν γεννιέται ούτε χάνεται, αλλά συντίθεται από πράγματα που υπάρχουν και μετά αποσυντίθεται. Συνεπώς θα είχαν δίκιο αν αποκαλούσαν τη γέννηση μείξη και τη φθορά διαχωρισμό».

Αναξαγόρας, απ. 17.

αρχή των όντων, όπως λέει ο Θαλής, τότε τι αναμειγνύεται, νερό με νερό; Δηλαδή το νερό με τον εαυτό του και να παραγάγει κάτι που γεννιέται; Αυτό δεν έχει κανένα νόημα.

Από κει λοιπόν, που οι πρώτοι Προσωκρατικοί ήταν μονιστές —η λέξη υπάρχει στον Αριστοτέλη και στην Ιστορία του— γίνονται πλουραλιστές. Δηλαδή γίνονται θεωρητικοί φιλόσοφοι, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι δεν είναι μία η βαθύτερη δομή, η ουσία, η φύσις των πραγμάτων, αλλά αποτελείται από περισσότερα πράγματα. Περισσότερες, θα λέγαμε, είναι οι αρχές, δεν είναι μία η αρχή των όντων, αλλά περισσότερες.

Η λύση πάλι είναι πανομοιότυπη και στους τρεις. Ο μεν Εμπεδοκλής δίνει την πιο γνωστή λύση: δεν υπάρχει ένα στοιχείο των όντων, αλλά τέσσερα —τα περίφημα Εμπεδοκλεία τέσσερα στοιχεία— δηλαδή η γη, το νερό, ο αέρας και η φωτιά. Αυτά είναι στοιχεία με την έννοια ότι δεν ανάγονται σε απλούστερες οντότητες, δεν μπορούν ν' αναχθούν περαιτέρω. Όπως στη γλώσσα, στοιχείο είναι το γράμμα στη γραφή, έτσι και στην πραγματικότητα, υποστηρίζει ο Εμπεδοκλής, τέσσερα είναι τα μη αναγώγιμα στοιχεία της πραγματικότητας. Αυτά τα τέσσερα τώρα, όταν αναμειχθούν, δημιουργούν τα σώματα που βλέπουμε στην καθημερινή μας εμπειρία.

Ο Αναξαγόρας, την ίδια εποχή, δεν μιλάει για αριθμήσιμες αρχές, αλλά για άπειρες. Τα πρωταρχικά υλικά του σύμπαντος είναι “άπειρα χρήματα”, λέει ο Αναξαγόρας, όπου χρήμα σημαίνει πράγμα. Δηλαδή, ο,τι βλέπουμε να υπάρχει στην σημερινή κατάσταση των πραγμάτων, τα υλικά που υπάρχουν, αυτά υπήρχαν και πάντοτε. Απλώς δεν ήταν ορατά, διότι δεν μπορείς να φτάσεις, ν' αναλύσεις την πραγματικότητα ως τις τελευταίες της ρανίδες, αλλά αυτά υπήρχαν. Άρα, έχοντας ένα πρωταρχικό υλικό απείρων μικροσκοπικών πραγμάτων, “λεπτών” όπως λέει πραγμάτων, μπορούμε να φτάσουμε πάλι σε αναμείξεις και διαχωρισμούς, για να παραγάγουμε την υπάρχουσα πραγματικότητα.

Την δε λύση του Δημόκριτου, νομίζω ότι την ξέρετε όλοι, αλλά στην πραγματικότητα, στην ουσία της, είναι η ίδια: Αυτό που είναι στοιχείο για τον Δημόκριτο, είναι τα άτομα. Ο όρος “άτομον”, που βγαίνει από το ρήμα τέμνω και το στερητικό -α, σημαίνει αυτό που δεν μπορεί να τμηθεί ακριβώς, αυτό που δεν μπορούμε να το διασπάσουμε. Και έμεινε και στη νεότερη Φυσική. Τα άτομα λοιπόν του Δημοκρίτου είναι οι Θεμελιώδεις, Στοιχειώδεις Οντότητες της Ύλης, θα λέγαμε σήμερα. Υπάρχουν λοιπόν τα άτομα και υπήρχαν πάντοτε. Αυτά δεν έχουν γεννηθεί και δεν πρόκειται να πεθάνουν, δεν μεταβάλλονται, δεν χωρίζονται, δεν διασπώνται. Τι κάνουν; Συνενώνονται σε σχηματισμούς ατόμων και παράγουν εμένα, εσάς, τις καρέκλες, τα αντικείμενα, τη φύση και τα πάντα, τον κόσμο ολόκληρο, ο οποίος είναι ένας σχηματισμός ατόμων.

Βλέπετε λοιπόν, αν μπορούσαμε να κατατάξουμε τους τρεις σε έναν πίνακα κατά κάποιον τρόπο, θα λέγαμε ότι είναι και οι τρεις πλουραλιστές, δέχονται ότι πολλές είναι οι αρχές των όντων και -δεύτερο βήμα που κάνουν από κοινού και οι τρεις - η πραγματικότητα και η μεταβολή της εξηγείται με αναμείξεις των πρωταρχικών στοιχείων και με διαχωρισμούς, επίσης των πρωταρχικών στοιχείων.

Άρα, κρατάμε απ' τον Παρμενίδη το πρώτο μάθημα (γέννηση δεν υπάρχει, τίποτα δεν γεννιέται εκ του μηδενός) και τον προσπερνάμε, τον υπερβαίνουμε, κάνουμε τον συμβιβασμό αν θέλετε, ότι, επειδή πρέπει να εξηγήσουμε την φυσική αλλαγή, την εξηγούμε ως ανάμειξη, ως σύγκριση και διάκριση.—

<https://youtu.be/caFzOTjKWJM>

απομαγνητοφώνηση Rico

Ας δούμε λοιπόν από πιο κοντά τους δύο πρώτους και χρονολογικά φιλοσόφους, τον Αναξαγόρα και τον Εμπεδοκλή.

Τέσσερα στοιχεία λοιπόν είπαμε, ο Εμπεδοκλής. Αυτή είναι μια σκέψη, μια σύλληψη αν θέλετε, η οποία αποδείχτηκε μια απ' τις πιο ανθεκτικές συλλήψεις στην ιστορία της αρχαίας φιλοσοφίας και όχι μόνο της αρχαίας. Στην ουσία, μέχρι τα νεώτερα χρόνια, μέχρι την ίδρυση την νεώτερης Χημείας ας πούμε, από τον Λαβουαζιέ στον 18ο αιώνα, μια δεύτερη ή παραλλαγμένη μορφή των τεσσάρων στοιχείων επιζεί στις φυσικές θεωρίες των ανθρώπων. Προφανώς προέρχονται τα τέσσερα στοιχεία από ομαδοποιήσεις, από εννοιολογήσεις του υπάρχοντος υλικού που συναντάμε δίπλα μας. Έτσι, είναι λογικό να ξεκινήσεις από τη γη, που είναι το πιο στερεό στοιχείο, οι πέτρες κλπ και η ίδια γήινη σφαίρα, να πας στο νερό που είναι στην επιφάνεια της γης και καλύπτει ίσως το περισσότερο μέρος της, στον αέρα και τη φωτιά, η οποία είναι κάτι εντελώς διαφορετικό: δεν μπορείς εύκολα να την εντάξεις σε κανένα από τα προηγούμενα στοιχεία, συν ότι μοιάζει να είναι κι αυτό το πιο ελαφρύ στοιχείο θα μας πει αργότερα ο Αριστοτέλης, αυτό που ανεβαίνει πιο ψηλά και είναι και το υλικό των άστρων θα πουν αργότερα —ο Εμπεδοκλής δεν φαίνεται να έχει τέτοια αντίληψη ή να μην ασχολείται με τέτοια αντίληψη.

Άρα λοιπόν, αυτές οι τέσσερις δυνάμεις, στοιχειακές δυνάμεις-οντότητες, μπορούν να μεταφράσουν όλα τα υπάρχοντα πράγματα. Στην φυσική βέβαια κατάσταση των πραγμάτων, ένας ανθρώπινος οργανισμός ας πούμε, σήμερα ξέρουμε, αποτελείται λέμε το μεγαλύτερο μέρος του από νερό. Δεν ξέρω αν θα 'λεγαν το ίδιο και οι αρχαίοι ή θα λέγαν ότι η γη είναι πιο κυρίαρχο στοιχείο στην σύσταση του ανθρώπινου οργανισμού, με την έννοια του στερεού. Αλλά ο άνθρωπος περιέχει επίσης εκτός απ' το νερό και τη γη, περιέχει αέρα, δηλαδή αναπνοή, η οποία είναι και ζωή και του δίνει ύπαρξη. Και η φωτιά υπάρχει μέσα του —σε λίγο ή παράλληλα με τις εξηγήσεις που βλέπουμε στην φιλοσοφία, υπάρχουνε τον 5ο αιώνα τα πρώτα Ιπποκρατικά κείμενα, όπου αρχίζουν και αναλύουν τι είναι οι καύσεις στον οργανισμό, πώς γίνεται η πέψη. Να μην πω επίσης ότι το φως για τους αρχαίους είναι μια μορφή φωτιάς, δηλαδή το γεγονός ότι ο άνθρωπος βλέπει είναι ότι διαθέτει μια απαλή έστω μορφή φωτιάς στο εσωτερικό του, με την οποία επικοινωνεί με τα φωτεινά πράγματα έξω απ' αυτόν, τον ήλιο κλπ.

Άρα λοιπόν, ένας ανθρώπινος οργανισμός τι είναι για τον Εμπεδοκλή; Είναι ένας συνδυασμός, μια μείξη των τεσσάρων στοιχείων στις κατάλληλες αναλογίες, για τις οποίες δεν μιλάει. Θα 'ταν και παράλογο στην εποχή του έτσι; να μιλήσει για ακριβή αναλογία των τεσσάρων στοιχείων σ' έναν ανθρώπινο οργανισμό.

Το ίδιο που παρατηρούμε στον ανθρώπινο οργανισμό, παρατηρούμε σ' όλα τα υλικά, που μας περιβάλλουν. Και στον ίδιο τον κόσμο ως ολότητα, έχουμε ένα συνδυασμό, μία κατάταξη, μία ισορροπία των τεσσάρων στοιχείων σε διάφορες εκφάνσεις τους και αναλογίες. Από τη στιγμή λοιπόν, που δεν είναι αναγώγιμα σε κατώτερες μονάδες υλικές τα τέσσερα στοιχεία, είναι τα θεμέλια της φυσικής φιλοσοφίας και του σύμπαντος του Εμπεδοκλή. Ο ίδιος πιστεύει ότι κάποια στιγμή αυτά τα στοιχεία ήταν όλα ενωμένα, ονομάζει αυτή την κατάσταση "Σφαίρο", που σημαίνει σφαίρα, όπου δεν υπήρχε διαχωρισμός των τεσσάρων στοιχείων. Είχαμε μία στενή ανάμειξη τόσο, ώστε να γίνεται ένα σώμα το παν, η οποία στη συνέχεια άλλαξε και φτάσαμε στη σημερινή κατάσταση των πραγμάτων. Αλλά υπονοεί ο Εμπεδοκλής ότι κάποια στιγμή θα ξαναπάμε σε μία πλήρη ένωση των όλων και πάλι σε διαχωρισμό και ούτω καθεξής. Κι αν τραβήξουμε αυτή τη σκέψη στα άκρα, είναι μια ιδέα που υιοθέτησαν οι Στωικοί αργότερα, ότι έχουμε διαδοχικές υπάρξεις κόσμων. Δηλαδή όπως είναι ο κόσμος σήμερα, μπορούμε να φανταστούμε ότι κάποια

στιγμή θα τελειώσει επειδή θ' αναμειχτούν όλα τα στοιχεία του και κάποια στιγμή θα ξαναγεννηθεί ένας νέος κόσμος, ο οποίος πιθανό να είναι ίδιος, πιθανό να είναι διαφορετικός από τον υπάρχοντα, πάντως υπάρχει μια διαδοχή κόσμων μέσα στον χρόνο.

Ο Αναξαγόρας απ' την άλλη μεριά και όντας αρκετά διαφορετικός ως προσωπικότητα από τον Εμπεδοκλή... ο Εμπεδοκλής είναι πολύ επηρεασμένος από την Πυθαγόρεια παράδοση και λόγω του τόπου στον οποίον ζει, μάλιστα έγραψε κι ένα δεύτερο λένε σύγγραμμα, εκτός απ' αυτό από το οποίο αντλούμε το υλικό που έχουμε, που θα μπορούσε να λέγεται "Περί φύσεως" αυτό, έγραψε και τους "Καθαρμούς", που είναι μια μορφή όπως λέει η λέξη, ο τίτλος, του τρόπου με τον οποίο ο άνθρωπος μπορεί να σώσει την ψυχή του κατά κάποιον τρόπο, στην Πυθαγόρεια λίγο-πολύ κατεύθυνση.

Ο Αναξαγόρας αντιθέτως έρχεται στην Αθήνα και ίσως είναι ο πρώτος φιλόσοφος, ο οποίος αντιλαμβάνεται πού πάνε τα πράγματα: ότι το τέλος της πρώτης φάσης της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, στην ουσία είναι μία μετάβαση από την περιφέρεια στο κέντρο της Ελλάδας, δηλαδή στην Αθήνα. Εντάσσεται λοιπόν στο Αθηναϊκό περιβάλλον, επηρεάζει τους μετέπειτα, κάποιοι τον ονομάζουν πρώτο σοφιστή, έχει να κάνει... οι θεωρίες του έχουν να κάνουν με το κλίμα, το οποίο επικρατεί στην Αθήνα και το οποίο θα δούμε στην επόμενη βδομάδα. Ωστόσο οι θεωρίες του τείνουν να είναι στην γραμμή των Προσωκρατικών. Άπειρα είπαμε "χρήματα", τα οποία συνενώνονται και τα οποία παράγουν την υπάρχουσα πραγματικότητα.

Το κυρίαρχο στοιχείο, αυτό που έμεινε περισσότερο γνωστό από τον Αναξαγόρα, αλλά δεν είναι νομίζω καθοριστικό, θα το δούμε σε λίγο, είναι ότι όλα αυτά που συνενώνονται σε μία... σ' ένα σύνολο πραγματικών δεδομένων καθορίζονται, λέει ο Αναξαγόρας απ' τον Νου. Είναι η πρώτη φορά που ο Νους —συνήθως το μεταφράζουμε με κεφαλαίο— εμφανίζεται ως μια κοσμική δύναμη, η οποία όπως λέει ο Αναξαγόρας, διακοσμεί το παν. Δηλαδή δίνει στο παν —η λέξη "κόσμος" είναι του Ηρακλείτου και περνάει στον Αναξαγόρα— δίνει στον κόσμο την τάξη και την ωραιότητά του. Ο κόσμος προέρχεται από το "κοσμώ" και η πρωταρχική έννοια της λέξης δεν είναι το σύμπαν, αλλά είναι η τάξη που υπάρχει στο σύμπαν. Σε λίγο αυτά θα ταυτιστούν, βέβαια.

Ενώ λοιπόν μιλάει για την ύπαρξη του Νου, στη συνέχεια όλες οι εξηγήσεις του δεν δίνονται με τη μορφή που θα περιμέναμε: ότι κάποιος ελέγχει ως πούμε τις κατασκευές ή οτιδήποτε άλλο, που υπάρχουν στη φύση, αλλά και ο Νους ακόμα, κατά τον Αναξαγόρα έχει υλική σύσταση. Αποτελείται απλώς από μικρότερα, λεπτότερα στοιχεία, είναι ένα υλικό σώμα κατά κάποιον τρόπο ο Νους και όλες οι επόμενες εξηγήσεις, για τις μεταβολές ως πούμε στην ατμόσφαιρα, τις εποχές του χρόνου κλπ, δίνονται με προσωκρατικό τρόπο, που σημαίνει ανάμειξη ακριβώς και διαχωρισμό υλικών στοιχείων.

Δεν είναι παράδοξο λοιπόν, που ο Πλάτων βάζει τον Σωκράτη στον "Φαίδωνα", σ' ένα κείμενο θαυμάσιο, μια μορφή αυτοβιογραφίας υποτιθέμενης του Σωκράτη, να λέει ότι «στην αρχή» λέει «έψαχνα το μυστήριο της φύσης στους φιλοσόφους και δεν με ικανοποιούσαν οι λύσεις τους, ώσπου άκουσα τον Αναξαγόρα να μιλάει για τον Νου. Πήγα λοιπόν, γεμάτος ελπίδα, να διαβάσω τι μπορούσε να λέει ο Αναξαγόρας για τον Νου, αλλά πάλι είδα δίνες» λέει, «και πάλι είδα σκληρά και μαλακά σώματα και πάλι ενώσεις και διαχωρισμούς και τελικά απογοητεύτηκα κι έψαξα τη δικιά μου λύση» που κατά τον Πλάτωνα είναι ο λεγόμενος "δεύτερος πλους", η ανακάλυψη δηλαδή των Ιδεών.—

<https://youtu.be/KEUFdnJsvLQ>

απομαγνητοφώνηση Areti07 / αντιπαραβολή Rico

Αυτή η αναφορά στο Νου του Αναξαγόρα, έστω και αν απογοήτευσε το Σωκράτη και τον Πλάτωνα, είναι σημαντική, γιατί ίσως δείχνει την συνειδητοποίηση μιας ανάγκης, να μην η φιλοσοφία πρέπει να εξηγήσει τη φυσική πραγματικότητα, αλλά μήπως για να εξηγήσουμε τη φυσική πραγματικότητα, δεν αρκούν αυτά που ο Αριστοτέλης θα πει αργότερα “υλικά αίτια”, δηλαδή “αρχές” με υλική δομή, με υλική σύσταση, αλλά χρειάζονται και κάποιου είδους δυνάμεις, οι οποίες θα εξηγήσουν τον τρόπο με τον οποίο φτάσαμε στην κατάσταση στην οποία ζούμε;

Και εμμέσως ένα δεύτερο ερώτημα. Υπάρχει όντως τάξη και ωραιότητα στο σύμπαν; Και αν δεχτούμε ότι υπάρχει —που αυτό ίσως για τον αρχαίο Έλληνα ήταν δεδομένο, ότι ο ουρανός τουλάχιστον είναι πεδίο ωραιότητας και τάξης— υπάρχει κάποια σκοπιμότητα που έχει δημιουργήσει αυτή την τάξη, υπάρχουν δηλαδή δυνάμεις που καθορίζουν τον τρόπο που είναι τα πράγματα και μάλιστα τα ωραία πράγματα, όπως είναι το σύμπαν και ο ουρανός;

Ο νους λοιπόν μας υποβάλλει μία τέτοια συλλογιστική. Αν το συνδυάσει αυτό κανείς, ότι την ίδια ακριβώς στιγμή, “το alter ego” του Αναξαγόρα, ο Εμπεδοκλής εισηγείται πέρα από τα τέσσερα στοιχεία και την ύπαρξη δύο κοσμικών δυνάμεων: της Φιλότητας, που σημαίνει φιλία και του Νείκους, που σημαίνει μίσος. Ο κόσμος δηλαδή για τον Εμπεδοκλή δεν είναι μόνο τα τέσσερα στοιχεία και οι συνδυασμοί τους, αλλά και δύο δυνάμεις που δρουν στο σύμπαν, η φιλία που λογικά συνενώνει τα πάντα και το μίσος που λογικά διαχωρίζει τα πάντα.

Άρα, αν θέλαμε να είμαστε πλήρεις στην περιγραφή μας για το Εμπεδοκλείο σύμπαν, θα λέγαμε ότι αποτελείται από τέσσερα στοιχεία και από δύο αντίθετες δυνάμεις. Νους λοιπόν από τη μια μεριά, αγάπη, φιλία και μίσος από την άλλη μεριά. Καλή δύναμη θα έλεγε η δύναμη της αγάπης, διαλυτική δύναμη η δύναμη τους μίσους, σωστή επέμβαση η επίδραση του Νου.

Εισάγονται λοιπόν για πρώτη φορά —και είναι ένα καινούργιο στοιχείο στη φυσική φιλοσοφία— κάποιες, μη άμεσα υλικές, βέβαια είδαμε στο Νου του Αναξαγόρα ότι καταλήγει και αυτός να είναι υλικός, δεν παύει όμως να δρα, όπως ο Νους του ανθρώπου και γι’ αυτό εισάγεται αυτή η λέξη.

Ο Νους είναι μια έννοια που ξεκινά από τη συνειδητοποίηση ότι ο άνθρωπος έχει λογική, κρίση, σχεδιασμό και τα λοιπά. Η Φιλία δε και το Νείκος είναι αμέσως ανθρωπομορφικές έννοιες, εξάγονται από το σύμπαν το κοινωνικό των ανθρώπων και εισάγονται στη φύση και επιτελούν ένα παρόμοιο έργο με αυτό που επιτελείται στην κοινωνία των ανθρώπων, ανάμεσα στους εχθρούς και τους φίλους.

Θα μπορούσε λοιπόν να τεθεί το ερώτημα: έχουμε εδώ πρόοδο ή έχουμε μια οπισθοχώρηση λίγο - πολύ σ’ ένα ανιμιστικό σύμπαν;

Αν δηλαδή, ο κόσμος που μας περιβάλλει δεν είναι ουδέτερος, έχει απλώς υλική σύσταση και μπορούμε να διακρίνουμε τα υλικά του και τους σχηματισμούς του, αλλά έχει και επικαθορισμούς από κάποιες μορφές ανθρωπομορφικών δυνάμεων, μήπως αντί να προσδεύουμε πηγαίνουμε προς τα πίσω;

Γιατί και το σύμπαν λέγαμε του μύθου από το οποίο διαχωρίστηκε η φιλοσοφία και εκεί σε Ομηρικό σύμπαν, ως πούμε ένα φυσικό φαινόμενο, θα εξηγηθεί με αναγωγή στη βούληση ενός Θεού που θέλει να δώσει ένα μήνυμα στους ανθρώπους ή μια τιμωρία ή μια επιβράβευση.

Θα μπορούσε λοιπόν να σκεφτεί κανένας, ενώ μας φαίνεται ότι στη φυσική φιλοσοφία χρειάζονται και κάποιες δυνάμεις, αν εδώ έχουμε πρόοδο ή οπισθοχώρηση; Και το θέτω αυτό το ζήτημα, γιατί την ίδια εποχή και ξέροντας αυτά τα συστήματα, ο Δημόκριτος θα αντέξει, θα έλεγε κανείς, στον

πειρασμό να παρουσιάσει ένα οργανωμένο σύμπαν, το οποίο ωστόσο δεν έχει καμία κοσμική δύναμη μέσα του, έχει απλώς άτομα που κινούνται με διάφορους τρόπους στο κενό.

Ωστόσο, οι δυνάμεις, είτε ο Νους είτε η Φιλία και το Νείκος επέζησαν στη φυσική φιλοσοφία. Θα το δούμε όταν πάμε στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, όπου κράτησαν το προσωκρατικό νήμα σκέψης, ο Πλάτωνας μόνο στο τέλος της ζωής του γράφοντας το κοσμικό παραμύθι του Τίμαιου και ο Αριστοτέλης σε όλο του σχεδόν το έργο, χρησιμοποίησαν πέρα από τις υλικές οντότητες —σιγά-σιγά εμφανίζεται στη φιλοσοφία η έννοια της ύλης— και δυνάμεις ή οντότητες ή αρχές που δεν έχουν καθαρά υλική σύσταση.

Και με αυτή την έννοια θα έλεγε κανένας ότι βρήκε κάποιους συνεχιστές η καινοτομία που εισήγαγαν στη φυσική φιλοσοφία ο Εμπεδοκλής και ο Αναξαγόρας, θεωρώντας ότι δεν μπορούν να εξηγήσουν το σύμπαν και κυρίως την τάξη του σύμπαντος και την ωραιότητα του σύμπαντος, μόνο με τρόπο υλικό.—

V3.2.4 Λεύκιππος, Δημόκριτος: η ατομική θεωρία (10')

<https://youtu.be/vlc3AzhxTH8>

Απομαγνητοφώνηση: Paronymius, Αντιπαραβολή: Areti07

Το τελευταίο μας κεφάλαιο στη σειρά της προσωκρατικής φιλοσοφίας είναι λογικά —ήρθε δηλαδή χρονολογικά αλλά νομίζω και ουσιαστικά— ο Δημόκριτος. Θα έλεγα ότι η ατομική θεωρία και ο Δημόκριτος, η φυσική φιλοσοφία δηλαδή του Δημοκρίτου, είναι η τελευταία λέξη, το αποκορύφωμα, η κορωνίδα της προσωκρατικής φιλοσοφίας και ένα τέλος βέβαια της προσωκρατικής φιλοσοφίας, καθώς ο Δημόκριτος μάλλον έπεσε στην αφάνεια μπροστά στην λαίλαπα που αντιπροσωπεύει ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, για να αναβιώσει ως ένα βαθμό λίγο με τον Επίκουρο, αλλά κυρίως το 17ο αιώνα, όταν επανέρχονται οι εισηγητές της Επιστημονικής Επανάστασης στην ατομική δομή της ύλης και βρίσκουν στο Δημόκριτο έναν βασικό πρόδρομο.

27

Συνήθως την ατομική θεωρία τη συνδέουμε και με το Λεύκιππο. Κάποιοι λένε ότι ο Λεύκιππος ήταν και δάσκαλος του Δημοκρίτου. Το πρόβλημα είναι για το Λεύκιππο δεν ξέρουμε σχεδόν τίποτα παρά μόνο ότι ίσως να προέρχονταν από τη Μίλητο ή απ' την Ελέα —βλέπετε ούτε σε αυτό δεν μπορούμε να 'μαστε βέβαιοι, δυο άκρα της περιφέρειας της Ελλάδας— και σώθηκαν ένα δυο αποσπάσματα του Λεύκιππου, έτσι ώστε ενοποιούμε συνήθως την παρουσίαση του ατομικού σύμπαντος κάτω από την κεντρική μορφή του Δημόκριτου.

Είναι επίσης ενδιαφέρον ότι απ' το Δημόκριτο έχουμε πολλά αποσπάσματα αλλά ελάχιστα είναι αυτά που του δώσαν τη φήμη του, δηλαδή τα φυσικά του αποσπάσματα είναι ελάχιστα μπροστά στα ηθικά, ωστόσο όλοι μένουμε στη φυσική φιλοσοφία του Δημόκριτου και όχι στην ηθική του, παρ' ότι ίσως θα άξιζε να δει κανένας ως αυτόνομο θέμα την δημοκρίτεια ηθική. Συνήθως —για να το κλείσω αυτό το θέμα— συνδέουν το Δημόκριτο, όσον αφορά την πολιτική και ηθική τοποθέτηση, με το νέο κλίμα της Αθήνας του 5ου αιώνα, με τη γέννηση της δημοκρατίας, ότι ήταν προς αυτήν την κατεύθυνση, αλλά δυστυχώς δεν μπορούμε με βάση τα στοιχεία που έχουμε να ολοκληρώσουμε αυτήν την εικόνα.

Από πού ξέρουμε λοιπόν αφού δεν έχουμε αποσπάσματα της θεωρίας του Δημοκρίτου για τα άτομα; Κυρίως από τον Αριστοτέλη. Ο Αριστοτέλης εκτιμά ως φυσικό φιλόσοφο ιδιαίτερα το Δημόκριτο. Ρητώς αναφέρει ότι, όσον αφορά τη φυσική φιλοσοφία, τον θεωρεί πιο σημαντικό απ' τον Πλάτωνα, παρά το γεγονός ότι ακολουθεί τον Πλάτωνα στις περισσότερες πλευρές της δικής του φιλοσοφίας, αλλά, ως φυσικό ερευνητή, αναγνωρίζει ο Αριστοτέλης το Δημόκριτο ως τον πιο σημαντικό προγενέστερο απ' αυτόν φυσικό φιλόσοφο.

Τι λέει χοντρικά η ατομική θεωρία το είπαμε. Να επαναλάβω τα βασικά σημεία. Άτομα λοιπόν είναι οι δομές της ύλης, άτομα άπειρων ειδών. Δεν κάνει μια προσπάθεια να απαριθμήσει τα άτομα ο Δημόκριτος. Εδώ διαφοροποιείται και απ' την νεώτερη αντίληψη της ατομικής θεωρίας. Θεωρεί ωστόσο ότι τα άπειρα αυτά άτομα διακρίνονται ως προς το σχήμα τους —έχουν διαφορετικό σχήμα το ένα απ' το άλλο— ως προς την τάξη τους, λέει, δηλαδή τον τρόπο που στήνονται αυτά τα άτομα, τη διάταξή τους ας πούμε, και ως προς τη σχέση μεταξύ τους. Άρα, μπορείς με τα τρία αυτά χαρακτηριστικά, —σχήμα, θέση και τάξη— να σκεφτείς μια απείρια δυνατών ατόμων, με όλα τα δυνατά σχήματα, με όλες τις δυνατές θέσεις και ούτω καθ' εξής, πόσο μάλλον άπειρους συνδυασμούς των απείρων ατόμων. Δηλαδή κατασκευάζει, συλλαμβάνει ένα εργαλείο —το άτομο—, του δίνει κάποια χαρακτηριστικά θα λέγαμε οριακά ποσοτικά —σχήμα, θέση— ή γεωμετρικά αν θέλετε, μαθηματικά με την ευρύτερη έννοια, και θεωρεί ότι όλα τα φαινόμενα, τα οποία παρατηρούμε στη ζωή μας, μπορούν να αναχθούν σε σχέσεις και διατάξεις ατόμων.

Τα άτομα αυτά, που είναι μικροσκοπικά τόσο ώστε δε διακρίνονται με γυμνό οφθαλμό, συλλαμβάνονται με τη νόηση στην ουσία από το Δημόκριτο. Πολλές φορές υπάρχει η παρεξήγηση ότι, επειδή ο Δημόκριτος μιλά για άτομα και ύλη των πραγμάτων και τα λοιπά, ότι είναι και

εμπειριστής φιλόσοφος, ότι πιστεύει ότι η γνώση πηγάζει απ' την εμπειρία. Τίποτα δεν είναι πιο λάθος. Ο Δημόκριτος έχει την ίδια απέχθεια, θα 'λεγε κανείς, στην εμπειρία που έχει και ο Παρμενίδης πριν απ' αυτόν ή που θα έχει κι ο Πλάτωνας μετά από τον Δημόκριτο.

Λέει, ας πούμε, για την αίσθηση ως πηγή γνώσης απορρίπτοντάς την: “Υπάρχουν”, λέει, “δυο είδη γνώσης” (απόσπασμα 11)²⁷: “η μια είναι γνήσια κι η άλλη νόθα. Στη νόθα γνώση ανήκουν όλα αυτά: η όραση, η ακοή, η οσμή, η γεύση, η αφή. Η γνήσια γνώση είναι ξεχωριστή απ' αυτή”. Και στο απόσπασμα 9²⁸: “συμβατικά υπάρχει” —“νόμω” είναι η αρχαία έκφραση, ο νόμος είναι μια σύμβαση— “συμβατικά υπάρχει το γλυκό, συμβατικά το πικρό, συμβατικά το θερμό, συμβατικά το ψυχρό, συμβατικά το χρώμα. Στην πραγματικότητα υπάρχουν τα άτομα και το κενό”.

Άρα δεν πιστεύει στη δυνατότητα γνώσης απ' την παρατήρηση ο Δημόκριτος. Συλλαμβάνει τα άτομα με ένα άλμα, θα 'λεγε κανείς, της νόησης, ότι πρέπει να φτάσουμε σε μία ελάχιστη μορφή ύλης. Αυτή η ύλη πρέπει να είναι πολλαπλή —απάντηση στον Παρμενίδη. Και εκεί που ο Παρμενίδης μιλούσε για “ον” και “μη ον”, στην ουσία, και το λέει περίπου καθαρά, “εγώ”, λέει, “στη θέση του όντος θα βάλω το άτομο” —και είναι ον παρμενίδειο με την έννοια ότι δε γεννιέται, δεν πεθαίνει, δεν αλλάζει, δεν κόβεται, δεν είναι συνεχές, όλα τα σχετικά, όλα τα χαρακτηριστικά δηλαδή του όντος του Παρμενίδη τα έχει το άτομο του Δημόκριτου— “στη θέση όμως του μη όντος” —που δεν το συζητούσε καν ο Παρμενίδης σαν δυνατότητα— “θα βάζω το κενό”. Κενό-μηδέν, δεν απέχουν πολύ σαν συλλήψεις. “Άρα, η πραγματικότητά μου”, λέει ο Δημόκριτος, “αποτελείται από άτομα και κενό. Όλα τ' άλλα —οσμές, γεύσεις, αισθήσεις, νόηση, άνθρωπος και ούτω καθ' εξής— είναι συσσωματώσεις ατόμων που κινούνται μες στο κενό”.

Αν θέλετε, μάλλον, για να 'μαστε πιο ακριβείς: κενό, άτομα και κίνηση. Την κίνηση τη θεωρεί δεδομένη ο Δημόκριτος, δεν την ανάγει σε κάτι άλλο, τα άτομα ήταν και είναι πάντα κινούμενα μέσα στο κενό. “Μπορώ λοιπόν μ' αυτά”, λέει ο Δημόκριτος, “να εξηγήσω την πραγματικότητα”. Πώς; Όχι με αυστηρότητα όπως θα ήθελε ένας σημερινός φυσικός επιστήμονας. Λέει, ας πούμε, ότι τα άτομα της ψυχής ή της φωτιάς είναι στρογγυλά ο Δημόκριτος, διαφοροποιούνται στο σχήμα απ' τα άλλα άτομα. Η αίσθηση της όρασης, ας πούμε, τι είναι; Κάποια σωματίδια, άτομα που εκπέμπουν τα φωτεινά αντικείμενα, κάποια σωματίδια εκπέμπει και ο οφθαλμός μου, συναντιούνται αυτά τα άτομα και αναγνωρίζονται. Με την ίδια λογική θα μπορούσε να εξηγήσει και το συναίσθημα και πιο πολύπλοκες ανθρώπινες καταστάσεις, πάντα ανάγοντές τις στα άτομα και το κενό.

Ο κόσμος τώρα, ως ολότητα, προήλθε από συσσωμάτωση, να το φανταστείτε, τεραστίου αριθμού ατόμων που κινούνταν σε δίνες και κάποια στιγμή τα ελαφρότερα πήγαν προς τα έξω, τα βαρύτερα προς τα μέσα, και φτιάξαν τον κόσμο. Κι επειδή το κενό δεν έχει όρια και τα άτομα είναι άπειρα, ρητώς ο Δημόκριτος ισχυρίζεται —και είναι η πρώτη φορά στην Ιστορία της σκέψης— ότι υπάρχουν άπειροι κόσμοι. Όπως έγινε ο δικός μας κόσμος, εφόσον δεν είχε καμιά σκοπιμότητα που έγινε αυτός ο κόσμος, με τον ίδιο τρόπο και τον ίδιο μηχανισμό και τα ίδια άτομα ή άλλες ομάδες ατόμων, θα μπορούσαν να έχουν δημιουργήσει, μπορούν να έχουν δημιουργήσει ή έχουν δημιουργήσει, δίπλα, έναν άλλο κόσμο. Άρα κόσμοι, για το Δημόκριτο, υπάρχουν άπειροι.—

---

²⁷ «Υπάρχουν δύο είδη γνώσης: η μια είναι γνήσια και η άλλη νόθα. Στη νόθα γνώση ανήκουν όλα αυτά: η όραση, η ακοή, η οσμή, η γεύση, η αφή. Η γνήσια γνώση είναι ξεχωριστή απ' αυτήν».

Δημόκριτος, απ. 11.

²⁸ «Συμβατικά υπάρχει το γλυκό, συμβατικά το πικρό, συμβατικά το θερμό, συμβατικά το ψυχρό, συμβατικά το χρώμα. Στην πραγματικότητα υπάρχουν τα άτομα και το κενό». Δημόκριτος, απ. 9.

V3.2.5 Κοσμικές δυνάμεις: το επίτευγμα του Δημόκριτου (11')

<https://youtu.be/9ppDNYqM4h0>

απομαγνητοφώνηση mariaaggeliki9 / αντιπαραβολή Paronymius

Άτομα λοιπόν κενό και κίνηση. Θα μείνω λίγο στην κίνηση. Ο Δημόκριτος γράφει όπως είπαμε (και πρέπει να γράφει ο Δημόκριτος, μάλιστα λέγανε ότι ήταν από τους πολυγραφότατους συγγραφείς της αρχαιότητας, ότι ήταν συγκρίσιμο το μέγεθος των έργων του με του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη και δυστυχώς δεν το έχουμε στα χέρια μας). Γράφει λοιπόν στο τέλος του 5ου αιώνα στις αρχές του 4ου. Γνωρίζει από πρώτο χέρι τους τελευταίους προσωκρατικούς φυσικά και τον Παρμενίδα, άρα και τις απόψεις του Εμπεδοκλή και του Αναξαγόρα για τις κοσμικές δυνάμεις που λέγαμε, για τη Φιλία και το Νείκος από τη μία μεριά, για το Νου απ' την άλλη.

Λογικά θα πρέπει να είχε τον πειρασμό ο Δημόκριτος, να εισαγάγει και αυτός με την σειρά του μία άλλη κοσμική δύναμη, η οποία πιθανόν θα εξηγούσε τον τρόπο, που είναι φτιαγμένα τα πράγματα. Αυτό ζητάει από τους φιλοσόφους ο Σωκράτης, ας πούμε, και δε το βρίσκει. Θεωρώ ότι είναι συνειδητή η απόφαση του Δημόκριτου να μην πάει σε μια τέτοια παραδοχή. Αν θεωρήσουμε ότι η κίνηση είναι πρωταρχική ιδιότητα των πραγμάτων των ατόμων του σύμπαντος, ότι πάντοτε δηλαδή υπήρχε η κίνηση και πάντοτε θα υπάρχει —περίπου το ίδιο θα πει ο Αριστοτέλης λίγα χρόνια αργότερα δε χρειάζεται— ειδική εξήγηση για τον Δημόκριτο. Όπως μιλάμε για τα άτομα και δεν εξηγούμε γιατί υπάρχουν άτομα ή κενό με την ίδια λογική η κίνηση είναι τόσο διαπιστωμένη φυσική κατάσταση (είναι το πρώτο χαρακτηριστικό της φύσεως) οπότε γιατί να μην θεωρήσουμε ότι σε έναν αιώνιο κόσμο όπως είναι το σύμπαν των προσωκρατικών γενικά, και των αρχαίων φιλοσόφων γενικά, σε έναν αιώνιο λοιπόν κόσμο που δεν τον έφτιαξε κανένας αλλά ήταν, είναι και θα είναι, πάντοτε υπήρχε κίνηση η οποία δε χρειάζεται να εξηγηθεί ιδιαίτερα.

Αρνούμενος λοιπόν τον πειρασμό, να υιοθετήσει ύπαρξη δυνάμεων κατ' ανάγκη ανθρωπομορφικών στο σύμπαν, κατά κάποιο τρόπο αρνείται και την κρίση, αν ο κόσμος είναι ωραίος ή όχι, αν ο κόσμος είναι τακτικός ή όχι. Αυτό είναι μια κρίσιμη παραδοχή. Υποθέτω —δεν έχουμε κείμενα και σχετικά για να πάρουμε θέση— ότι αν ετίθετο αυτή η ερώτηση στον Δημόκριτο: «Είναι ωραίος ο κόσμος ή όχι; Είναι τακτικός ο κόσμος ή όχι;». Για το "ωραίος" είμαι σχεδόν σίγουρος ότι θα έλεγε: «Δεν μπορώ να αποφανθώ για την ωραιότητα ή όχι του κόσμου» ή θα έλεγε, με μεγαλύτερη εκλέπτυνση, ότι «αυτές είναι κατηγορίες ανθρώπινες και δεν έχουν καμία σχέση με τον κόσμο». Για την τάξη πιθανόν θα ρωτούσε: «Τι εννοείτε, τάξη;». Αν εννοούμε ότι έχουν μπει σε μια τροχιά καλοκουρδισμένης μηχανής, τέτοιου είδους τάξη μπορώ να παραγάγω και χωρίς δυνάμεις. Για παράδειγμα, αν θεωρήσουμε ένα δωμάτιο κλειστό —δε το λέει ο Δημόκριτος προφανώς αυτό το λέω εγώ— όπου κινούνται διάφορες μπάλες του μπιλιάρδου με όλες τις δυνατές ταχύτητες και μια κίνηση που δεν μειώνεται με το πέρασμα του χρόνου —μη αδρανειακή ας πούμε— η οποία συνεχίζεται, κάποια στιγμή μέσ' το δωμάτιο μετά από εκατομμύρια συγκρούσεις μεταξύ τους, θα βρύνε μία πορεία. Πιθανόν αυτό το πείραμα να μπορεί να γίνει ή μπορούμε να το θεωρήσουμε νοητικό πείραμα, που κάπου εκεί οδηγεί. Θα βρουν δηλαδή μία τροχιά η κάθε μπάλα η οποία δε θα συναντά τις άλλες. Κι έτσι θα αναπαράγεται αυτή η κίνηση. «Αυτό, είναι τάξη ή δεν είναι;», θα 'ταν το ερώτημα του Δημόκριτου.

Αν πω λοιπόν ότι το ηλιακό μας σύστημα (που την εποχή του Δημόκριτου πια το ξέρουν) αποτελείται από την ακίνητη Γη, τους εφτά πλανήτες και τα απλανή αστέρια —το 'χουν πει οι Πυθαγόρειοι, το ξέρει ο Αναξαγόρας, το ξέρει και ο Δημόκριτος—, είναι τακτική η κίνηση των άστρων και των πλανητών; Αν θεωρήσουμε την τακτικότητα ως περιοδικότητα, ότι ο πλανήτης κάνει την ίδια πάντα κίνηση (ο Ήλιος, η Σελήνη γύρω από τη Γη κτλ) θα απαντήσουμε θετικά. Χρειάζεται κάποιος να έβαλε τον Ήλιο και την Σελήνη στη συγκεκριμένη απόσταση από τη Γη και να τους έδωσε τη συγκεκριμένη ταχύτητα έτσι ώστε ο Ήλιος να κλείνει κάθε 24 ώρες μία περιφορά ή

όχι; Νομίζω ότι ο Δημόκριτος θα απαντούσε: «δεν χρειάζομαι μια τέτοια υπόθεση —με τον τρόπο του Νεύτωνα περίπου αργότερα— ότι, όντως το ηλιακό μας σύστημα δείχνει να έχει μία δομή και μία κανονικότητα και μία περιοδικότητα, εγώ θα μπορούσα να το ονομάσω τακτικό θα μπορούσα και όχι, διότι έχει πλανήτες μέσα (και στα αρχαία ελληνικά πλανήτης σημαίνει “αλήτης” δηλαδή ένα άστρο που κινείται όπως θέλει) άρα δεν είναι και τόσο τακτική η κίνησή του, άλλοτε φαίνεται να γυρίζει άλλοτε να πηγαίνει. Γιατί να το πω τάξη λοιπόν αυτό;»

Αυτή την απόφαση του Δημόκριτου, θα μπορούσε κανείς να τη θεωρήσει πλεονέκτημα του συστήματός του ή μειονέκτημα του συστήματός του. Στην νεότερη εποχή το θεώρησαν πλεονέκτημα. Και υπάρχουν σύγχρονοι φυσικοί, ο Φάινμαν π.χ. που έχει πει ότι: «εάν κρατούσα μία σελίδα από όλη την αρχαία σκέψη και ήταν γραφτό να χαθούν όλα τα άλλα θα κρατούσα τη σελίδα που περιείχε την ατομική θεωρία του Δημόκριτου και τίποτε άλλο». Θα πετούσα το Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη, τον Ευκλείδη και όλα τα σχετικά. Οι περισσότεροι δεν θα το λέγανε αλλά κάποιοι νεότεροι φυσικοί βρίσκουν στον Δημόκριτο το απαύγασμα της φυσικής φιλοσοφίας δηλαδή τον τρόπο που πρέπει να εξηγούμε το σύμπαν.

Στην αρχαιότητα αν έχασε ο Δημόκριτος από τον Πλάτων και τον Αριστοτέλη νομίζω ότι έχασε απ' αυτό το στοιχείο. Δηλαδή ο άνθρωπος δεν είναι εύκολα εξοικειωμένος με την αντίληψη ότι το σύμπαν είναι νεκρό, ουδέτερο, δεν έχει δυνάμεις μέσα του, ότι όλα κινούνται με αναγκαιότητα μεν αλλά χωρίς σκοπιμότητα. Όταν λοιπόν έρχεται ο Πλάτων στην αρχή και το συνεχίζει ο Αριστοτέλης και δείχνει ότι το σύμπαν έχει μέσα του λογικότητα, σχέδιο, κατασκευή, είτε επειδή υποθέτει ο Πλάτων ότι κάποιος Θεός το δημιούργησε, είτε επειδή υποθέτει ο Αριστοτέλης ότι υπάρχει φυσική τελεολογία (ότι το κάθε πράγμα τείνει προς το σκοπό του και το τέλος του). Όταν λοιπόν προτείνουν τέτοια συστήματα οι άνθρωποι τα υιοθετούν με μεγαλύτερη ευκολία απ' ότι το σύστημα του Δημόκριτου, που θέλει πολύ διανοητική τόλμη να πεις ότι είμαι ριγμένος σε ένα νεκρό σύμπαν, δεν αποτελώ τίποτα, είμαι κι εγώ μια συσσώρευση ατόμων και ακόμη και τα ευγενέστερα συναισθήματά μου είναι άτομα. Είμαι λοιπόν ριγμένος στο σύμπαν, σε ένα κόσμο που έχει κι άλλους πεντακόσιους, τυχαία, σε εισαγωγικά, βρέθηκα εδώ, όχι τυχαία με την έννοια της τύχης, της καλής τύχης, αλλά χωρίς σκοπιμότητα. Δε με έβαλε κάποιος εδώ για κάποιο ρόλο, ούτε έβαλε πάνω μου τον Ήλιο για κάποιο λόγο, ούτε τα αστέρια, ούτε οτιδήποτε, και συνεχίζω να ζω σε ένα ουδέτερο σύμπαν. Είναι πολύ πιο γοητευτική και καθησυχαστική για τον άνθρωπο η ιδέα ότι έχει έναν ειδικό ρόλο στο σύμπαν και αυτός και η Γη η οποία θεωρούσαν τότε ότι ήταν το κέντρο του σύμπαντος και ο Ήλιος μας, που δεν είναι Ήλιος σαν όλους τους άλλους κ.ο.κ.

Λοιπόν πιστεύω ότι η γραμμή που ακολουθήσαμε ως τώρα, δηλαδή πηγαίνοντας από τον Θαλή σε μια προσπάθεια να δούμε τι μπορεί να καθόρισε την απόφασή του, ή την υποτιθέμενη απόφασή του, να τολμήσει να πει ότι τα πάντα είναι νερό μέχρι τον Παρμενίδη και μετά την απάντηση στον Παρμενίδη· αυτή η πορεία που δεν επικαλείται πουθενά το υπερφυσικό, που χρησιμοποιεί την οικονομία των εννοιών και των εργαλείων (λίγα πράγματα όπως λέω πρέπει να εξηγούν τα άπειρα με τα οποία συναντιέμαι στην εμπειρία μας ει δυνατόν τα ελάχιστα δυνατά: άτομα ας πούμε, κενό, κίνηση). Αυτή λοιπόν η πορεία που συνήθως ονομάζεται πορεία απ' το μύθο στο λόγο ή γέννηση της ορθολογικής σκέψης, γέννηση της επιστήμης, γέννηση της φιλοσοφίας, ολοκληρώνεται νομίζω, φτάνει σε μία κατάληξη, η οποία δεν ήταν εύκολο να γίνει παραδεκτή, με το σύστημα του Δημόκριτου.

Θα δούμε ότι εκείνο που μέτρησε στην ιστορική διαδρομή, πέρα από την μεγαλοφυΐα βέβαια των επόμενων φιλοσόφων, ήταν και αυτή η σύνδεση που προσπάθησαν να κάνουν ανάμεσα στο φυσικό κόσμο, απ' τη μια μεριά, και το ανθρώπινο σύμπαν από την άλλη, και κέρδισαν αν θέλετε, σε εντυπώσεις, διότι το γεγονός ότι χάθηκαν τα κείμενα του Δημόκριτου, δε σημαίνει όπως πολλές φορές ίσως διαβάσατε κάπου, ότι τα κάψαν οι πλατωνικοί ή τα κρύψανε ή τα αφόρισαν ή οτιδήποτε. Τίποτε τέτοιο δεν συνέβη.

Ο μόνος λόγος που χάνονται κάποια συγγράμματα είναι ότι δεν συνεχίζουν να διαβάζονται, να αντιγράφονται και να αγοράζονται αν θέλετε, γιατί μιλάμε ότι έχουμε μπει σε μία εποχή εμπορίας του βιβλίου. Αν λοιπόν δεν έχω κίνητρο να αντιγράψω ένα σύγγραμμα του Δημόκριτου διότι δε θα μου το παραγγείλει κανένας και δε θα το διαβάσει κανένας αργά η γρήγορα σε δυο, τρεις, πέντε, δέκα, είκοσι γενιές θα χαθεί.

Ο μόνος λόγος λοιπόν που χάθηκαν τα κείμενα του Δημόκριτου ήταν ότι επικράτησαν, τράβηξαν το ενδιαφέρον και διαβάστηκαν τα κείμενα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Αλλά δεν παύει κατά τη γνώμη μου αν έχει νόημα να μιλάμε για την πρώτη φάση της αρχαίας φιλοσοφίας, που είναι οι προσωκρατικοί, δεν παύει να 'ναι η λογική κατάληξη και το αποκορύφωμα της προσωκρατικής σκέψης.—